

ΠΟΙΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΕΤΟΣ ΞΗ - ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2018 - ΤΕΥΧΟΣ 8

ΝΕΣΤΩΡ Ε. ΚΟΥΡΑΚΗΣ

**Η Κοινωνική Δικαιοσύνη ως νέος
στόχος της Αντεγκληματικής Πολιτικής**

Ανάτυπο από το περιοδικό Ποινικά Χρονικά
Τόμος ΞΗ' (2018), τεύχος 8ο, σ. 577-586

Π.Ν.

ΣΑΚ

ΚΟΥ

ΛΑΣ

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

Η Κοινωνική Δικαιοσύνη ως νέος στόχος της Αντεγκληματικής Πολιτικής*

ΝΕΣΤΟΡΑ Ε. ΚΟΥΡΑΚΗ

Ομότιμου Καθηγητή Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
Μέλους της Ευρωπαϊκής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών

Η Κοινωνική Δικαιοσύνη αποτελεί, κατά τον συγγραφέα, τη σύγχρονη μεγάλη πρόκληση στον χώρο της αντεγκληματικής πολιτικής. Έχοντας ως βασικούς πυλώνες τις έννοιες και τις αρχές της κοινωνικής αλληλεγγύης και της αξιολογικής ακριβοδικίας, η Κοινωνική Δικαιοσύνη επιτελεί αντίστοιχα διττό έργο, δηλ. δημιουργεί προϋποθέσεις: (α) για την ενίσχυση των κοινωνικών δικαιωμάτων που θεωρούνται απαραίτητα προς αξιοπρεπή διαβίωση των πολιτών μέσα σ' ένα σύγχρονο κοινωνικό κράτος και, (β) για τη διασφάλιση των ευκαιριών εκείνων, που είναι αναγκαίες προς ανάδειξη και επιτυχή σταδιοδρομία όσων έχουν ικανότητες και προσόντα για κάτι τέτοιο. Με αυτό το περιεχόμενο και αυτή τη λειτουργία, η Κοινωνική Δικαιοσύνη μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο, ως νέο πρότυπο αντεγκληματικής πολιτικής. Ειδικότερα, το μοντέλο αυτό μπορεί να τύχει εφαρμογής στα τρία επίπεδα της ποινικής καταστολής, δηλ. το νομοθετικό, το δικαστικό και το σωφρονιστικό, ιδίως μάλιστα σε σχέση με τα οικονομικά εγκλήματα. Επίσης, μπορεί να είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικό και στον τομέα της Κοινωνικής Πρόληψης του εγκλήματος, δηλ. με αντικείμενο την πρόληψη της παραβατικότητας μέσω βελτίωσης των κοινωνικών συνθηκών, έτσι ώστε να περιορισθούν κατά το δυνατόν εγκληματικές συμπεριφορές που σχετίζονται με ενέργειες κατά της περιουσίας ή με ανομικές καταστάσεις πολιτικής ανυπακοής, διαφθοράς κ.λπ.

1. Έννοια και αναγκαιότητα της Κοινωνικής Δικαιοσύνης σε εποχές κρίσης

1. Οι δύσκολες οικονομικές συνθήκες υπό τις οποίες διαβιώνουν οι περισσότεροι Ευρωπαίοι μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης το 2008 δημιουργούν νέες προκλήσεις και επιβάλλουν την αναζήτηση νέων μεθόδων προς αντιμετώπιση των νέων προβλημάτων. Μια πρόσφορη απάντηση στις σύγχρονες αυτές προκλήσεις φαίνεται να αποτελεί η επιλογή για περισσότερη κοινωνική αλληλεγγύη στις ανθρώπινες σχέσεις, αλλά και για μεγαλύτερη αξιολογική «ακριβοδικία» σε καταστάσεις που περιορίζουν τις ίσες ευκαιρίες. Σε τελευταία ανάλυση, πρόκειται εδώ για μια επιλογή που προϋποθέτει περισσότερη Κοινωνική Δικαιοσύνη, καθώς, σύμφωνα με μία έκθεση εμπειρογνομίων του Ο.Η.Ε., η «Κοινωνική Δικαιοσύνη»¹ ορίζεται ως η ακριβοδικία / αμερόληπτη (fair), αλλά και ευαίσθητη (compassionate) διανομή ή αναδιανομή των καρπών της οικονομικής ανάπτυξης².

* Η μελέτη αυτή παρουσιάστηκε στην αγγλική γλώσσα την 22.9.2017 στο Ινστιτούτο Μαξ-Πλανκ για το Αλλοδαπό και Διεθνές Ποινικό Δίκαιο (Φράμπουργκ Γερμανίας) κατά τη διάρκεια τελετής που διοργανώθηκε εκεί προς τιμήν του υπογράφοντος, και κατά την οποία του επιδόθηκε από τον Διευθυντή του Ινστιτούτου, Καθηγητή Ούλριχ Ζήμπερ (Ulrich Sieber), ξενόγλωσσος Τιμητικός Τόμος με τίτλο "Europe in Crisis: Crime, Criminal Justice, and the Way Forward", που είναι προσβάσιμος στο διαδίκτυο, όπως και ο αντίστοιχος ελληνόγλωσσος Τόμος (<http://crime-in-crisis.com/>) (βλ. ΠοινΧρ ΞΗ' 2018, 496). Ως προς το πρώτο μέρος της, η τεκμηρίωση της διαδρομής από ιστορική άποψη. Η μονογραφία αυτή βασίζεται στο μεταπτυχιακό μάθημα «Ποινικό Δίκαιο και Κοινωνική Δικαιοσύνη», που διδάσκεται από τον γράφοντα στο Πανεπιστήμιο Λευκωσίας από τον Οκτώβριο 2014.

1. Κατά ένα απλοποιημένο, τυπικό ορισμό του Brian Barry (στο έργο του: *Why Social Justice Matters*, Cambridge: Polity, 2005, σελ. 10), η Κοινωνική Δικαιοσύνη αφορά τη μεταχείριση των κάθε είδους ανισοτήτων.

2. Βλ. *The International Forum for Social Development, Social Justice*

2. Συνακόλουθα η Κοινωνική Δικαιοσύνη υπηρετεί δύο παράλληλους στόχους:

Αφενός, να αναδειξει, μέσα σε πνεύμα ανθρωπισμού, τις αξίες της συμπαράστασης³, της κοινωνικής ευαισθησίας, της αλληλεγγύης και της στήριξης προς κάθε συνάνθρωπο που βρίσκεται σε ανάγκη⁴ και που ενδέχεται, λόγω των περιστάσεων, να εξωθηθεί στην παραβατικότητα, π.χ. κατά της περιουσίας.

Και αφετέρου, μέσα σε πνεύμα αξιολογικής ισότητας, να προωθήσει την ιδέα μιας ακριβοδικής μεταχείρισης των πολιτών, ώστε να μη δημιουργείται σε αυτούς λόγω ανισοτήτων ένα αίσθημα αδικίας, το οποίο μπορεί επίσης να οδηγήσει σε παραβατικότητα, κυρίως με τη μορφή ανομίας, σπάσεων, πολιτικής βίας ή και διαφθοράς. Η αξιολογία έχει όμως εδώ ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο, που ανάγεται στον Αριστοτέλη: τα ίσα στους ίσους και τα άνισα στους άνισους⁵. Έμφαση, επομένως, πρέπει να αποδίδεται στην αξία της αριστείας, ενώ κύριο ρόλο διαδραματίζουν, υπό αυτό το πρίσμα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε ατόμου, τα οποία αποτελούν και το κριτήριο διανομής αγαθών ή και βαρών στους πολίτες, σύμφωνα και

in an Open World. The Role of the United Nations, New York, 2006, σ. 7, και διαδικτυακά: <http://www.un.org/esa/socdev/documents/ifsd/SocialJustice.pdf>.

3. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι η συσχέτιση της Δικαιοσύνης και μάλιστα της θεϊκής Δικαιοσύνης με την ιδέα της συμπαράστασης στους άλλους και γενικότερα της φιλανθρωπίας ανευρίσκεται στα γραπτά σημαντικών Χριστιανών Πατέρων της Εκκλησίας, όπως ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος (Είς Ψαλμόν 142, *Patrologia Graeca*, LV, 448) και ο Θωμάς Ακινάτης (*Summa Theol.*, 1a, quest. 21, art. 3 ad 2), αλλά και φιλοσόφων όπως ο Leibnitz, στο έργο του: *Meditation on the Common Concept of Justice*, σε: *του ιδίου*, *Political Writings*, Cambridge Univ. Press, 1988², σελ. 45-65:50.

4. Βέβαια, η έννοια της ανάγκης είναι προεχόντως υποκειμενική, βασίζεται δηλ. στην ίδια την αντίληψη που έχει ο κάθε άνθρωπος για το τι χρειάζεται στη ζωή του. Ωστόσο, ήδη από τη δεκαετία 1940 ο Αμερικανός Abraham Maslow πρότεινε τη γνωστή πυραμίδα ιεραρχίας αναγκών, που προϋποθέτει και αντικειμενικά κριτήρια.

5. Βλ. *Αριστοτέλους*, Πολιτικά, Γ' 1280 a 12 επ. και 1282 b 22 επ. Η έννοια αυτής της επισήμανσης είναι, προφανώς, ότι η ισότητα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της τις ιδιαίτερες της κάθε περίπτωσης και να προσαρμόζεται σε αυτές, ώστε να διασφαλιστεί έτσι η ουσιαστική δικαιοσύνη και να αποφεύγονται διαταράξεις της κοινωνικής συνοχής – βλ. και *Αριστοτέλους*, Ηθικά Νικομάχεια, Ε' 6, 1131 a 29 επ.

με τη συναφή διδασκαλία του Αριστοτέλη περί διανεμητικής δικαιοσύνης⁶ και περί «γεωμετρικής» ισότητας και αναλογίας⁷.

3. Με βάση τα ανωτέρω, η ιδέα της Κοινωνικής Δικαιοσύνης επιχειρεί να συναρμόσει την επίτευξη ενός αξιοπρεπούς επιπέδου ζωής για τα μέλη μιας κοινωνίας και ιδίως για τα ευπαθέστερα από αυτά (ο Kant ομιλεί εδώ για την αναγκαιότητα του ανθρώπου να είναι αυτεξούσιος [sui juris]⁸), αλλά με ταυτόχρονη προώθηση της ιδέας για ισότητα ευκαιριών σε μορφωτικό

6. Σκοπός της διανεμητικής δικαιοσύνης (Justitia distributiva) είναι κατά τον Αριστοτέλη η διανομή από τον νομοθέτη των αγαθών (όπως: τιμές, αξιώματα, πλούτος κ.λπ.) και των βαρών στους πολίτες με τέτοιο τρόπο, ώστε να λαμβάνονται υπ' όψη τα προσωπικά χαρακτηριστικά και η αξία του καθενός και να αποτρέπονται έτσι οι αδικίες (Αριστοτ., Ηθ. Νικομ. Ε' 6, 1131 a 33 επ.). Το κατά πόσον όμως στη διανομή αυτών των αγαθών κριτήριο θα είναι η καταγωγή, ο πλούτος, ή το status του ελεύθερου πολίτη, είναι κάτι για το οποίο ο Αριστοτέλης δεν λαμβάνει ευθέως θέση, αλλά το συνδέει με την εκάστοτε μορφή του πολιτεύματος σε μία πολιτεία (πρβλ. Αριστοτ., Ηθικά Νικομάχεια, Ε' 6, όπ.π.). Πάντως, κατά την προσωπική του άποψη, ιδεώδης θα ήταν ένας συνδυασμός περισσότερων πολιτευμάτων (Αριστοτ., Πολιτικά, Β', 1266 a 5-6), με πρόταγμα το κοινό συμφέρον (Αριστοτ., Πολιτ., Δ', 1295 b 38 επ., 1296 b 35 επ. και Ε' 1302 a 14).

7. Θα πρέπει, δηλ., το μερίδιο που κατέχει ο Α και το μερίδιο που κατέχει ο Β να εμφανίζουν την ίδια αναλογία με την αξία των δύο αυτών προσώπων Α και Β. Ας σημειωθεί ότι η έννοια της γεωμετρικής αναλογίας χρησιμοποιείται και από τον Πλάτωνα στον «Γοργία» του (508 a), με την έννοια μιας εσωτερικής αναλογίας, η οποία, κατά τη χαρακτηριστική έκφραση του Πλάτωνα, αποτελεί ανάχωμα στην πλεονεξία και δένει με φιλία τη μια ψυχή με την άλλη, ενάντια σε κάθε επιπέδωση της ζωής. Παρόμοια τοποθέτηση έχει ο Πλάτων και στους «Νόμους» του (757 a επ.), όπου διακρίνει δύο μορφές ισότητας, μία κατ' εκτίμηση του νομοθέτη και μία με βάση την αληθινή, όπως λέγει, φύση των πραγμάτων και την αρετή, προκρίνοντας εν τέλει ανενδοίαστα τη δεύτερη.

8. Βλ. *Imm. Kant, Die Metaphysik der Sitten* (1797), σε: Kant Werke, Bd. 7, στην έκδ. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1968, και ειδικότερα στο κεφάλαιο Eintheilung der Rechtslehre, Β., σελ. 345 (υποκεφάλαιο: Das angeborene Recht ist nur rein einziges). Σημαντικό είναι εδώ να αναφερθεί ότι κατά τον Kant «Η καθολική βούληση του λαού έχει ενωθεί σε μια κοινωνία η οποία πρέπει να συντηρείται διαρκώς και να υποτάσσεται στην εσωτερική κρατική εξουσία με σκοπό να συντηρεί τα μέλη της κοινωνίας αυτής που δεν μπορούν να συντηρούνται τα ίδια. Η κυβέρνηση δικαιούται συνεπώς δυνάμει της κρατικής εξουσίας να εξαναγκάζει τους έχοντες να παρέχουν τα μέσα της συντηρήσεως εκείνων που δεν έχουν ούτε καν τα χρειώδη για τις στοιχειωδέστερες φυσικές ανάγκες διότι η ύπαρξή τους αποτελεί συγχρόνως μια πράξη της υπαγωγής υπό την προστασία και την αναγκαία για την επιβίωσή τους πρόνοια της κοινότητας για την οποία πράξη έχουν δεσμευτεί και στην οποία το κράτος θεμελιώνει τώρα το δικαίωμά του, ώστε να συμβάλλουν με την εισφορά τους στη συντήρηση των συμπολιτών τους. Τούτο λοιπόν μπορεί να συμβεί με επιβάρυνση της κυριότητας των πολιτών ή των εμπορικών τους συναλλαγών ή με την ίδρυση Ταμείων και τους τόκους τους, για τις ανάγκες όχι του κράτους (γιατί αυτό είναι πλούσιο) αλλά του λαού...» – βλ. το κεφάλαιο "Allgemeine Anmerkung. Von den rechtlichen Wirkungen aus der Natur des bürgerlichen Vereins", υποκεφ. C, όπ.π., σελ. 446, και απόδοση του γερμανικού κειμένου στα ελληνικά από τον Κώστα Ανδρουλιδάκη, σε εκδ. Σμίλη, Αθήνα 2013, σελ. 164 (υπογραμμίσεις από τον γράφοντα). Περαιτέρω, βλ. τον σχολιασμό αυτού του πολύ σημαντικού κειμένου, με το οποίο ο Kant εξαγγέλλει ένα διανεμητικό-δημοσιονομικό περίγραμμα για την ορθή συγκρότηση νεωτερικής πολιτείας, σε: Στέργιος Μήτας, Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή του δικαίου, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2016, σελ. 56 επ., Κώστας Ν. Στρατηλάτης, Ο πολιτικός Kant σήμερα. Τα θεμέλια του δικαίου, της ιδιοκτησίας και της ανταγωνιστικής πολιτείας, Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2011, σελ. 214 επ., και Κωνστ. Α. Παπαγεωργίου, Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης, Αθήνα: Νήσος, 1994, σελ. 42 και σημ. 48.

και επαγγελματικό επίπεδο, ώστε να καταστεί εφικτή η άνοδος στην κοινωνική κλίμακα.

Βέβαια, είναι πρόδηλο ότι η σύνθεση αυτή των δύο κατευθύνσεων, ανθρωπιστικής και αξιοκρατικής, μέσα στο εννοιολογικό πλαίσιο της Κοινωνικής Δικαιοσύνης, έχει έναν εύθραυστο χαρακτήρα, λόγω των δύσκολων ισορροπιών που συνεπάγεται⁹. Συνιστά, ωστόσο, κατά τη γνώμη μου, τη βέλτιστη μορφή Δικαιοσύνης, διότι συνδυάζει κατά το δυνατόν τα θετικά στοιχεία επιμέρους αντίθετων καταστάσεων και συμφερόντων, α-κόμη και της κλασικής αντίθεσης μεταξύ συνόλου και ατόμου, ή μεταξύ κολλεκτιβισμού και ατομικισμού, με τελικό στόχο τη γήφωσή τους. Σε πρακτικό ιδίως επίπεδο, θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει ένα ολοκληρωμένο και λεπτομερές τέτοιο πρόγραμμα σύνθεσης των αξιών της κοινωνικής αλληλεγγύης και της αξιοκρατικής ακριβοδικίας μεταξύ κρατών σ' ένα σημαντικό κείμενο του ΟΗΕ, δηλ. στη Διακήρυξη και το Πρόγραμμα Δράσης της Κοπεγχάγης (1995)¹⁰. Εξάλλου, σε θεωρητικό επίπεδο, σημαντική συμβολή στη διερεύνηση του θέματος αποτελούν οι αναπτύξεις του John Rawls, κυρίως σε σχέση με την προτεινόμενη από αυτόν «αρχή της διαφοράς» (difference principle), η οποία παρέχει κάποιαν ιδέα για το πώς μπορεί να επιτευχθεί η αλληλεγγύη υπέρ των αδύναμων, μη προσοντούχων συνανθρώπων μας¹¹, χωρίς όμως μονομέρειες και μεροληψίες εις βάρος όσων επιδιώκουν την αξιοποίηση των προσόντων τους.

9. Γενικότερα, ήδη από την αρχαιότητα είχε διαπιστωθεί ότι οι εναρμονίσεις και οι συνθέσεις αντίθετων καταστάσεων ή ιδεών έχουν εύθραυστη δυναμική και κινδυνεύουν εύκολα να μεταπέσουν προς το ένα ή το άλλο άκρο – βλ. π.χ. Πλάτωνος, Φίληβος, 92 c: «τελευταίον δέ πάντων Ξυνίσταται ή άρμονία καί πρώτον άπόλλυται».

10. Η Διακήρυξη και το Πρόγραμμα Δράσης της Κοπεγχάγης (1995) (βλ. διαδικτυακά: <http://www.un.org/esa/socdev/wssd/text-version/>) αποτελούν πράγματι την πληρέστερη μορφή νομικού κειμένου στο οποίο επιχειρείται, κατά τη διατύπωση του τότε Γεν. Γραμματέα του ΟΗΕ, Μπούτρος-Μπούτρος Γκάλι, η διαμόρφωση ενός νέου Κοινωνικού Συμβολαίου σε παγκόσμιο επίπεδο και μέσα σε πνεύμα αλληλεγγύης των χωρών. Ειδικότερα, σύμφωνα με την προαναφερθείσα Έκθεση Επιτροπής του ΟΗΕ για την Κοινωνική Δικαιοσύνη, σελ. 56 και 68-69 (ανωτ., σημ. 2), στη Διακήρυξη της Κοπεγχάγης διαπιστώνεται η εναρμόνιση της Κοινωνικής Δικαιοσύνης με την οικονομική ελευθερία, της ενεργού κρατικής παρέμβασης στην οικονομία με μια πάλλουσα οικονομία της αγοράς, της σοσιαλδημοκρατίας με τον ρυθμιζόμενο παγκόσμιο καπιταλισμό και της αλληλεγγύης με τον ανταγωνισμό.

11. Ο Αμερικανός πολιτικός φιλόσοφος John Rawls, ένας από τους σημαντικότερους του 20^{ου} αι., θεωρεί, όπως είναι γνωστό, ότι για να υπάρχει ακριβοδικία (fairness) και κοινωνική συνεργασία, θα πρέπει, πέρα από τη διασφάλιση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, να εγκαθιδρύεται επίσης μια ιδιαίτερη προστασία των οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα, με βάση την αρχή της διαφοράς (difference principle), που εξήγγειλε ιδίως στο έργο του "A Theory of Justice" (1971), ο Rawls πιστεύει ότι οι ανισότητες στην κατανομή του πλούτου, των εισοδημάτων, των κοινωνικών θέσεων και της εξουσίας μπορούν να δικαιολογούνται μόνο στον βαθμό που εύλογα αναμένεται ότι θα λειτουργούσαν προς όφελος όλων, και ιδίως των λιγότερο ευνοημένων μελών της κοινωνίας (§ 26). Με απλούστερη διατύπωση, η αρχή της διαφοράς υποδηλώνει την ανάγκη για ανοχή της αύξησης στην εισοδηματική ανισότητα, εάν το γενικότερο επίπεδο των εισοδημάτων ανέβει και εφόσον δεν πρόκειται να γίνει ούτε κατά μία μονάδα φτωχότερο ακόμη και το πιο φτωχό μέλος του κοινωνικού συνόλου (πρβλ. σχετ. κείμενο του Δημ. Δημητράκου στο «Βήμα» της 14.9.2003: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=153812>). Πάντως, είναι προφανές ότι η προσέγγιση αυτή του Rawls στηρίζεται στη λογική ότι οι «άξιοι» ανταμείβονται ιδιαίτερα προκειμένου να προσφέρουν περισσότερο, και όχι διότι εγγενώς «το αξίζουν» – πρβλ. Αρίστου Δοξιάδη, Οι δύο όψεις της αξιοκρατίας, εφημ. «Καθημερινή» της 7.8.2016, σελ. 15: <http://www.kathimerini.gr/870357/opinion/epikairothta/politikh/oi-dyo-oyeis-ths-a3iokratias>.

II. Η Κοινωνική Δικαιοσύνη ως μοχλός για την άσκηση της Αντεγκληματικής Πολιτικής

4. Ποιες είναι όμως οι δυνατότητες της Κοινωνικής Δικαιοσύνης, όπως αυτή αναλύθηκε συνοπτικά ανωτέρω, να βοηθήσει στη χάραξη και εφαρμογή μιας λυσιτελούς αντεγκληματικής πολιτικής σε νομοθετικό, δικαστικό και σωφρονιστικό επίπεδο, καθώς και σε επίπεδο κοινωνικής πρόληψης της εγκληματικότητας; Και, ταυτόχρονα, ποια είναι τα προβλήματα εκείνα που θα έπρεπε να ληφθούν υπ' όψη σε μια τέτοια προσπάθεια¹²;

III. Εφαρμογές της Κοινωνικής Δικαιοσύνης σε νομοθετικό επίπεδο

5. Σε νομοθετικό ποινικό επίπεδο υπάρχουν εν πρώτοις θεσμοί που ενισχύουν την ιδέα της κοινωνικής αλληλεγγύης και του ανθρωπισμού, καθώς και θεσμοί, από την άλλη πλευρά, που επιχειρούν να αποτρέψουν την άνιση μεταχείριση των πολιτών και δίνουν έμφαση στην προώθηση της αξιοκρατίας.

Η αρχή της αλληλεγγύης στην ποινική νομοθεσία

6. Ως προς το πρώτο σκέλος αυτής της επισήμανσης, δηλ. την ιδέα της κοινωνικής αλληλεγγύης, είναι γνωστό ότι ποινικοποιείται ειδικότερα η συμπεριφορά πολιτών οι οποίοι δεν επιδεικνύουν την δέουσα αλληλεγγύη στους συνανθρώπους τους και παραλείπουν από πρόθεση να τους σώσουν από κίνδυνο ζωής, αν και μπορούν να το πράξουν χωρίς κίνδυνο της δικής τους ζωής ή υγείας (πρβλ. ά. 307 ελλΓΚ και ά. 422b επ. βελγΓΚ)¹³. Μάλιστα, η τιμώρηση αυτή γίνεται πολύ βαρύτερη, όταν αυτός που παραλείπει να ενεργήσει έχει ιδιαίτερη νομική υπο-

12. Η αναγκαιότητα ειδικής μελέτης για την Κοινωνική Δικαιοσύνη ως νέο πρότυπο αντεγκληματικής πολιτικής προκύπτει και από το γεγονός ότι σε μικρή μόνο έκταση έχει εξετασθεί επιστημονικά έως τώρα αυτή η σχέση Κοινωνικής Δικαιοσύνης και Ποινικής Δικαιοσύνης ή και Αντεγκληματικής Πολιτικής. Μία από τις λιγοστές αυτές μελέτες είναι του *John Braithwaite: Restorative Justice and Social Justice*, στη *Saskatchewan Law Review*, 63: 2000, 185-194, όπου όμως η Κοινωνική Δικαιοσύνη αντιμετωπίζεται ως παράρτημα / συμπλήρωμα της Αποκαταστατικής Δικαιοσύνης, και όχι αυτοτελώς. Το κείμενο της εργασίας αυτής είναι προσβάσιμο και διαδικτυακά: <http://johnbraithwaite.com/wp-content/uploads/2016/03/Restorative%20Justice%20and%20Social%20Justice.pdf>. Επίσης, σε ένα γενικότερο επίπεδο μπορούν να αναφερθούν και οι εξής μονογραφίες ή μελέτες σε συλλογικούς τόμους, πολλές από τις οποίες έχουν ωστόσο μια γενικότερη στόχευση, πέρα δηλ. από την εξέταση του πώς η Κοινωνική Δικαιοσύνη μπορεί να αποτελέσει όχημα Αντεγκληματικής Πολιτικής: *Matthew G. Clayton (ed.)*, *Social justice*, Malden, MA: Blackwell, 2004 (Blackwell readings in philosophy, 14), *Dee Cook*, *Criminal and social justice*, London: SAGE, 2006, *Ben Shimshon (ed.)*, *Social Justice: Criminal Justice*, London: The Smith Institute, 2006, *Cyndy Caravelis and Matthew Robinson*, *Social justice, criminal justice: the role of American law in effecting and preventing social change*, New York / London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2016, *Michael Reisch (ed.)*, *Routledge International Handbook of Social Justice*, London: Routledge, 2014 (Routledge Handbooks).

13. Ενδιαφέρουσα είναι εδώ η προσέγγιση του *Joel Feinberg* (στο έργο του: *The Moral Limits of the Criminal Law*, vol. one: *Harm to Others*, New York / Oxford: Oxford University Press, 1984, σελ. 165 επ.), ο οποίος θεωρεί ότι το νομικό καθήκον που έχουμε για διάσωση κάποιου που πνίγεται, έστω και αν πρόκειται για καθήκον που δεν το αναλάβαμε οικειοθελώς, αποτελεί εφαρμογή (enforcement) ενός ηθικού καθήκοντος. Το ηθικό αυτό καθήκον είναι παρόμοιο προς την υποχρέωσή μας για στήριξη των ηλικιωμένων γονέων μας, πέρα από αυτό, βρίσκεται σε αντιστοιχία προς το ηθικό δικαίωμα ενός προσώπου ευρισκόμενου σε κίνδυνο για τη διάσωσή του.

χρέωση να το πράξει, π.χ. όταν ο πατέρας που ξέρει κολύμπι δεν μπαίνει στη θάλασσα να σώσει το παιδί του που πνίγεται (πρβλ. ά. 15 ελλΓΚ και § 13 γερμΓΚ). Επίσης, τιμωρείται η παράλειψη οφειλόμενης βοήθειας σε περίπτωση δυστυχήματος ή κοινού κινδύνου ή κοινής ανάγκης (πρβλ. ά. 288 § 2 ελλΓΚ και § 323c γερμΓΚ). Και ακόμη, τιμωρείται όποιος σε περίπτωση άμυνας ξεπερνάει τα όρια του δικαιώματός του και πλήττει βάνουσα π.χ. ένα μικρό παιδί ή κάποιον διανοητικά ανάπηρο που κλέβει κάτι από τον κήπο του, κατά παράβαση του καθήκοντος αλληλεγγύης αλλά και της αρχής αναλογικότητας που πρέπει να διέπει τις δικαικές σχέσεις (πρβλ. ά. 22 ελλΓΚ και § 32 γερμΓΚ)¹⁴. Αντίστροφα, δεν τιμωρείται όποιος προβαίνει σε αξιόποινες πράξεις για να σώσει τη ζωή ή τα αγαθά όχι μόνο του εαυτού του, αλλά και τρίτων προσώπων, από άδικη και παρούσα επίθεση (άμυνα: πρβλ. ά. 22 ελλΓΚ) ή, υπό προϋποθέσεις, από παρόντα και άλλως αναπότρεπτο κίνδυνο (κατάσταση ανάγκης: πρβλ. ά. 25 και 32 ελλΓΚ).

7. Όμως, και σε ένα γενικότερο επίπεδο, ορισμένα Συντάγματα, όπως το ιταλικό (ά. 2) και το ελληνικό (ά. 25 § 4), προβλέπουν ότι το Κράτος δικαιούται να αξιώνει από όλους τους πολίτες την εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης¹⁵.

Επίσης, στην ισχύουσα Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ά. 3, § 3 εδ. β') γίνεται σαφής αναφορά για υποχρέωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης να προωθεί, μεταξύ άλλων, την «κοινωνική δικαιοσύνη και προστασία»¹⁶. Εξάλλου, και σε επίπεδο μη δεσμευτικών διατάξεων (soft-law), είναι ιδιαίτερα σημαντική η πρόβλεψη του ά. 1 της Οικουμενικής Διακήρυξης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948), ότι οι άνθρωποι οφείλουν να συμπεριφέρονται μεταξύ τους με πνεύμα αδελφοσύνης¹⁷. Η αδελφοσύ-

14. Βλ. ιδίως *Nestor-Constantin Courakis*, *Zur sozioethischen Begründung der Notwehr*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1978, 73 επ., 76 επ., 107 επ.

15. Ειδικότερα, η ελληνική συνταγματική διάταξη του ά. 25 § 4, σε συνδυασμό μάλιστα προς τη διάταξη της § 3 του ίδιου άρθρου για την απαγόρευση της κατάχρησης των δικαιωμάτων έχει πρωτίστως την έννοια ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα πρέπει να ασκούνται σύμφωνα με τον κοινωνικο-οικονομικό τους σκοπό, μέσα σε πνεύμα εθνικής και κοινωνικής αλληλεγγύης, με άξονα δηλ. την αμέριστη –κατά το δυνατόν– βοήθεια από τους άλλους πολίτες προς τον δυσπραγούντα συνάνθρωπο και συμπολίτη – πρβλ. *Στέργιο Μήτα*, *Η αλληλεγγύη ως θεμελιώδης αρχή του δικαίου*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, 2016, σελ. 121 επ. και (με αποκλίνοσα γνώμη) *Χαρ. Ανθόπουλο*, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα, 1993, ιδίως σελ. 271 επ., 283 σημ. 39, 289 επ., 300 επ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και η ογκώδης μονογραφία του *Απόστ. Παπακωνσταντίνου*: *Κοινωνική Δημοκρατία και Κοινωνικό Κράτος Δικαίου*, κατά το Σύνταγμα του 1975/1986/2001, Αθήνα / Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2006.

16. Συγκεκριμένα, στην § 3 του εν λόγω άρθρου της (ισχύουσας) Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως η Συνθήκη αυτή διαμορφώθηκε μετά τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας (1.12.2009), υπάρχει εν πρώτοις διάταξη, κατά την οποία η Ευρωπαϊκή Ένωση εργάζεται για την αειφόρο ανάπτυξη της Ευρώπης, με γνώμονα, μ.ά., «την κοινωνική οικονομία της αγοράς με υψηλό βαθμό ανταγωνιστικότητας». Αμέσως μετά σημειώνονται και τα εξής: «Η Ένωση καταπολεμά τον κοινωνικό αποκλεισμό και τις διακρίσεις και προωθεί την κοινωνική δικαιοσύνη και προστασία, την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών, την αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών και την προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού», επίσης, δε, στην § 3 εδ. γ', ότι «προάγει την οικονομική, κοινωνική και εδαφική συνοχή και την αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών μελών».

17. Στο άρθρο 1 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του ΟΗΕ (1948) αναφέρεται ειδικότερα ότι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα, ότι είναι προικισμένοι με λογική και συνείδηση και ότι οφείλουν να συμπεριφέρονται μεταξύ τους με πνεύμα αδελφοσύ-

νη ήταν άλλωστε και μία από τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης 1789, μαζί με τη ελευθερία και την ισότητα¹⁸.

Η αρχή της αξιοκρατίας στην ποινική νομοθεσία και τα προβλήματα από την άνιση κατανομή φορολογικών βαρών

8. Πέρα από τις ποινικές ρυθμίσεις που αφορούν την κοινωνική αλληλεγγύη, υπάρχουν σε νομοθετικό ποινικό επίπεδο επίσης θεσμοί, εξοπλισμένοι και με ποινικές κυρώσεις, που επιδιώκουν να εξασφαλίσουν μίαν ίση και αξιοκρατική μεταχείριση στην κατανομή των φορολογικών βαρών, ανάλογα με τη φοροδοτική ικανότητα των πολιτών (προοδευτική φορολογία – πρβλ. ά. 13 της γαλλικής Διακήρυξης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη 1789, καθώς και ά. 4 § 5 ελλ.Συντ.).

Η παράβαση των σχετικών διατάξεων λόγω φοροδιαφυγής έχει σοβαρές επιπτώσεις, που στην Ελλάδα μπορούν να φθάσουν ακόμη και σε επιβολή ποινών για κακουρηματικές πράξεις (πρβλ. ά. 8 ν. 4337/2015), πολύ περισσότερο μάλιστα εάν τελούνται σε αληθινή συρροή με το αδίκημα του ξεπλύματος [βρόμικου] χρήματος. Από την άποψη αυτή, η φορολογία λειτουργεί νομοθετικά προς εξομάλυνση των οικονομικών ανισοτήτων και προς ενίσχυση, έτσι, της Κοινωνικής Δικαιοσύνης. Ωστόσο, ο κανόνας αυτός ανατρέπεται όταν η νομοθεσία παρέχει δυνατότητες φοροαποφυγής, όπως συμβαίνει, π.χ. σε περίπτωση ίδρυσης εξωχώριων εταιρειών (offshore companies), ιδίως μάλιστα σε επονομαζόμενους «φορολογικούς παραδείσους»¹⁹, οπότε μέσω αυτής της μεθόδευσης καταλήγει να α-

νης. Ιδιαίτερη σημασία σε σχέση με την Κοινωνική Δικαιοσύνη έχουν επίσης ορισμένες άλλες διατάξεις, στις οποίες ορίζεται ότι κάθε άτομο έχει δικαίωμα κοινωνικής προστασίας και ότι η Πολιτεία πρέπει να του εξασφαλίζει τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά εκείνα δικαιώματα που είναι απαραίτητα για την αξιοπρέπεια και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του (ά. 22), ότι ο καθένας έχει δικαίωμα σ' ένα βασικό επίπεδο διαβίωσης, ικανό να εξασφαλίσει στον ίδιο και την οικογένειά του υγεία και ευημερία, ιδίως, δε, τροφή, ρουχισμό, κατοικία, ιατρική περίθαλψη, όπως και τις αναγκαίες κοινωνικές υπηρεσίες (ά. 25), καθώς και ότι τα Ηνωμένα Έθνη θα ευνοήσουν την ανύψωση του επιπέδου ζωής, την εργασία για όλους και την επίτευξη συνθηκών οικονομικής και κοινωνικής προόδου, ώστε να δημιουργηθούν συνθήκες σταθερότητας και ευημερίας για τις σχέσεις μεταξύ κρατών, με βάση την αρχή της ισότητας (ά. 55).

18. Η αδελφοσύνη, ως ηθικός και συναισθηματικός δεσμός που ενώνει τους πολίτες μεταξύ τους σαν αδελφούς, απετέλεσε ταυτόχρονα κατά τη Γαλλική Επανάσταση 1789 και τον συνδετικό κρίκο που εξισορροπεί την όποια αντινομία των εννοιών ελευθερία και ισότητα. Συγκεκριμένα, το να είναι κάποιος ελεύθερος θεωρήθηκε ότι προϋποθέτει και το ότι κανείς δεν μπορεί να βρίσκεται υπό την εξουσία κάποιου άλλου, άρα ότι κανείς δεν επιτρέπεται να έχει παραπάνω εξουσία από τον άλλο, πράγμα όμως που συνιστά και τον ορισμό της ίδιας της ισότητας. Ελευθερία και ισότητα συνδέονται έτσι μεταξύ τους με σχέση αμοιβαιότητας, η δε αδελφοσύνη συνιστά, υπό το πνεύμα αυτό, την έκφραση και την υλοποίηση αυτής της αμοιβαιότητας, με την έννοια ότι ελευθερία και ισότητα δεν μπορούν να υπάρξουν η μία χωρίς την άλλη. Βέβαια, σε πρακτικό επίπεδο η «συνυπαρξη» αυτή ελευθερίας και ισότητας δεν έχει τόσο στέρεη βάση, καθώς η υπερβολή στη χρήση της ελευθερίας οδηγεί σε κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, π.χ. όταν αναπτύσσει κάποιος χωρίς φραγμούς μίαν οικονομική δραστηριότητα, μέσω της οποίας αποκτά έλεγχο στις ζωές άλλων πολιτών. Όμως, και σε αυτή την περίπτωση η έννοια της αδελφοσύνης μπορεί να λειτουργήσει ως ασφαλιστική δικλίδα, εμποτίζοντας δηλ. την άσκηση της ελευθερίας με ένα στοιχείο ενσυναίσθησης (empathy) και κοινωνικής αλληλεγγύης.

19. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος των φορολογικών παραδείσεων σημαντική είναι, μεταξύ άλλων, η προσπάθεια του ΟΟΣΑ, ο οποίος ήδη από το 2013 ετοίμασε ειδικό πρόγραμμα δράσης με τίτλο "Action Plan on Base Erosion and Profit Shifting – BEPS", πρόγραμμα μάλιστα το οποίο βρήκε ανταπόκριση και στήριξη α-

ποφεύγουν την πληρωμή σημαντικών φόρων οι εύποροι φορολογούμενοι και να καταβάλλουν φόρους ορισμένες μόνον ομάδες πληθυσμού και δη αυτές που δεν μπορούν να αποκρύψουν το εισόδημά τους (κυρίως, μισθωτοί και συνταξιούχοι).

Ανισότητες και σε νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν τα οικονομικά εγκλήματα

9. Παρόμοια προβλήματα ανισότητας στη μεταχείριση των πολιτών από άποψη ποινικής νομοθεσίας αναφέρονται ειδικότερα με τα οικονομικά εγκλήματα, εκείνα, δηλ., τα οποία στρέφονται κατά της περιουσίας και προσβάλλουν καιρίαι την οικονομία ή λειτουργικά σημαντικούς κλάδους και θεσμούς της – π.χ. δημιουργία καρτέλ και συνακόλουθη νόθευση του ελεύθερου ανταγωνισμού, μόλυνση περιβάλλοντος, χειραγώγηση μετοχών στο Χρηματιστήριο²⁰. Τα προβλήματα αυτά ανακύπτουν κυρίως διότι η συνήθης αντιμετώπιση των οικονομικών εγκλημάτων από την πλευρά της νομοθετικής εξουσίας δεν διακρίνεται, λόγω και των διαπλεκόμενων συμφερόντων που διακυβερνούνται, από σθεναρό πνεύμα τιμωρησίας τους. Ήδη άλλωστε από την εποχή του Edwin Sutherland και της εξαγγελίας της θεωρίας του για τα εγκλήματα του λευκού περιλαιμίου, το 1939²¹, είχε διατυπωθεί η άποψη ότι, τουλάχιστον στις ΗΠΑ, η οικονομική παραβατικότητα δεν αντιμετωπίζεται κατά προτεραιότητα με ποινικές διατάξεις (προτιμώνται οι διοικητικές ρυθμίσεις και τα πρόστιμα), αλλά και ότι όταν η αντιμετώπιση έχει ποινικό χαρακτήρα, οι προβλεπόμενες ποινές είναι χαμηλές και οι δράστες σπάνια οδηγούνται τελικά στη φυλακή, έστω και αν η ζημία που προκύπτει από τις πράξεις τους μπορεί να είναι ιδιαίτερα μεγάλη²².

10. Βέβαια, πρέπει να ομολογηθεί ότι τα τελευταία χρόνια, λόγω και της οικονομικής κρίσης, η ήπια αυτή νομοθετική προσέγγιση απέναντι στους οικονομικούς εγκληματίες έχει μεταβληθεί στις ΗΠΑ, και αρκετοί μεγάλοςχημοί επιχειρηματίες βρίσκονται ήδη έγκλειστοι σε φυλακές με καταδίκες για απάτη,

πό τους ηγέτες των G20 στις κατά καιρούς συναντήσεις τους. Μια επικαιροποίηση αυτού του προγράμματος για το 2017 είναι διαθέσιμη στο διαδίκτυο, όπως και το αρχικό πρόγραμμα: <http://www.oecd.org/tax/beps/beps-inclusive-framework-progress-report-june-2016-july-2017.htm>. Επίσης, ενδιαφέρον είναι και ο τρόπος που αντιμετωπίστηκε το πρόβλημα από το Ηνωμένο Βασίλειο, δηλ. με έμφαση στην αποκάλυψη των πραγματικών ιδιοκτητών μιας εταιρείας ή επιχείρησης.

20. Πρβλ. αναλυτικά Νέστορα Ε. Κουράκη (με τη συνεργασία Δημήτρη Α. Ζιούβα), Τα Οικονομικά Εγκλήματα, τ. Α', Αθήνα / Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2007³, §§ 14 επ. και σελ. 35 επ.

21. Η ομιλία του Sutherland, με τίτλο "White-Collar Criminality" ενώπιον των μελών της Αμερικανικής Εταιρείας Κοινωνιολογίας, την 27.12.1939, δημοσιεύθηκε αρχικά στην American Sociological Review (5: 1940, 1-12) και απετέλεσε το έναυσμα για σειρά άλλων μεταγενέστερων έργων του, όπως ιδίως η μονογραφία "White-Collar Crime", New York: The Dryden Press, 1949 (β' έκδοση το 1961, με πρόλογο του D. Cressey) – πρβλ. Ν. Κουράκη, Οικονομικά Εγκλήματα, όπ.π., (σημ. 20), § 2, σημ. 3.

22. Έτσι π.χ. κατά τα πρώτα 50 έτη από τη θέσπιση των αντιμονοπωλιακών νόμων στις ΗΠΑ (1890-1940) ασκήθηκαν συνολικά 252 ποινικές δίωξεις, από αυτές, δε, επέσταν εκτιτές ποινές φυλάκισης μόλις 24 – βλ. Α. Μ. Dershowitz, Increasing Community Control over Corporate Crime: a Problem in the Law of Sanctions, στη Yale Law Journal, 71: 1961, 289-306, και Νέστορα Κουράκη, Οικονομικά Εγκλήματα, όπ.π., (σημ. 20) § 4 και σημ. 6, όπου και βιβλιογραφικές παραπομπές σε νεότερα στοιχεία. Σε ένα γενικότερο επίπεδο, ενδιαφέρον παρουσιάζουν εδώ η συλλογή μελετών: Gregg Barak (ed.), The Routledge International Handbook of the Crimes of the Powerful, London / New York: Routledge, 2015, και το έργο του Jean Ziegler, Οι Άρχοντες του Εγκλήματος. Οι νέες μαφίες εναντίον της δημοκρατίας, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, 2000 (α' γαλλ. έκδοση 1998).

χειραγώγηση χρηματιστηρίου κ.λπ.²³ Η εξέλιξη αυτή μπορεί να αποτιμηθεί με θετικό πρόσημο, δεδομένου ότι η κοινωνία δεν επιτρέπεται, κατά τα γνώμη μου, να αντιμετωπίζει με ηλιότητα άτομα τα οποία εκμεταλλεύθηκαν την υψηλή κοινωνικο-οικονομική τους θέση και την ίδια την εμπιστοσύνη της κοινωνίας για να παραβιάζουν τους ποινικούς νόμους, δίνοντας μάλιστα έτσι ένα αρνητικό μήνυμα στους άλλους. Και αντιθέτως, άνθρωποι που ανήκουν σε ευπαθείς κοινωνικές ομάδες φρονώ ότι ενδείκνυται να τυγχάνουν μιας ηπιότερης ποινικής μεταχείρισης, καθώς συνήθως δεν ευθύνονται οι ίδιοι εξ ολοκλήρου για τις αξιόποινες πράξεις τους. Πράγματι, οι περισσότεροι, σύμφωνα με έρευνες, αντιμετωπίσαν σοβαρές δυσχέρειες κατά την παιδική τους ηλικία και αργότερα, αναγκαζόμενοι συνήθως –λόγω οικογενειακών προβλημάτων– να εγκαταλείψουν το σχολείο, αδυνατώντας στη συνέχεια να βρουν κάποια δουλειά και εξωθούμενοι έτσι προς την παραβατικότητα²⁴.

IV. Εφαρμογές της Κοινωνικής Δικαιοσύνης σε δικαστικό επίπεδο

11. Συναφή ζητήματα ενδεχόμενης ανισότητας αλλά και έλλειψης κοινωνικής αλληλεγγύης στη μεταχείριση των δράστών ενός εγκλήματος, κατά παραβίαση των αρχών της Κοινωνικής Δικαιοσύνης, ανακύπτουν και στα άλλα επίπεδα της ποινικής καταστολής, δηλ. το δικαστικό και το σωφρονιστικό. Ειδικότερα:

Η δικαστική μεταχείριση κοινωνικά αδύναμων κατηγορουμένων

12. Σε δικαστικό ποινικό επίπεδο, ένα σημαντικό ζήτημα που αναφύεται είναι εάν από την πλευρά των δικαστικών λειτουργών υπάρχει κάποιο πνεύμα αλληλεγγύης και επιείκειας υπέρ κατηγορουμένων που βρίσκονται στο κοινωνικό περιθώριο (π.χ. άνεργοι αλλοδαποί) και που, επομένως, αξίζουν κάποιας ιδιαίτερης στήριξης, ώστε να μην ολισθήσουν εκ νέου στο έγκλημα. Εγείρεται, όμως, και το αντίστροφο ζήτημα, εάν δηλ. οι δικαστικοί λειτουργοί επιδεικνύουν την τάση να ευνοούν τους οικονομικά ισχυρούς κατηγορουμένους, λόγω της ιδιάζουσας κοινωνικής θέσης αυτών των προσώπων.

13. Το δύο αυτά ζητήματα τέθηκαν επί τάπητος, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία '70, από εκπροσώπους της λεγόμενης νέας ή ριζοσπαστικής εγκληματολογίας²⁵, οι οποίοι, ως γνωστόν, θεωρούν ότι οι ποινικοί νόμοι ψηφίζονται και ερμηνεύονται με βάση τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης, άρα εις βάρος των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων. Υπό το πρίσμα αυτό, υπο-

23. Χαρακτηριστικό είναι εδώ το διαδικτυακό δημοσίευμα από 28.4.2016 που αφορά έκθεση προς το αμερικανικό Κογκρέσο και έχει τίτλο: 35 τραπεζίτες στάλθηκαν στη φυλακή για οικονομικά εγκλήματα σε εποχή κρίσης: <http://money.cnn.com/2016/04/28/news/companies/bankers-prison/>.

24. Πρβλ. *Home Office, Criminal Justice: The Way Ahead*, 2001, 41, επίσης διαθέσιμο στο διαδίκτυο: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/250876/5074.pdf.

25. Βλ. ιδίως *I. Taylor / P. Walton / J. Young, The New Criminology: for a Social Theory of Deviance*, London / Boston: Routledge and Kegan Paul, 1973, *Ph. Robert, La sociologie entre une criminologie de passage à l'acte et une criminologie de réaction sociale*, στην *Année sociologique*, 1973, 441-504, *Kl. Sessar, Moderne Tendenzen in der deutschen Kriminologie*, στην *Österreichische Juristen-Zeitung*, 30: 1975, 59-65. Εξάλλου, μια επιλογή από τα σημαντικότερα κείμενα σχετικά με αυτήν την εγκληματολογική τάση υπάρχει στους συλλογικούς τόμους που επιμελήθηκαν π.χ. οι: *R.S. Denisonoff / G. H. McCaghy* (eds.), *Deviance, Conflict and Criminality*, Chicago / New York / San Francisco / London: Rand McNally, 1973, *E. Rubington / M.S. Weinberg* (eds.), *Deviance: The internationalist perspective*, New York: MacMillan, 1978³, *Kl. Lüderssen / F. Sack* (Hrsg.), *Seminar: Abweichendes Verhalten, I: Die selektiven Normen der Gesellschaft*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp stw 84, 1974.

στηρίχθηκε ειδικότερα ότι τα όργανα εφαρμογής του νόμου (αστυνομικοί, εισαγγελείς, δικαστές) όχι απλώς δεν είναι επιεική απέναντι σε φτωχούς υπόπτους ή κατηγορούμενους, αλλά αντίθετα τους στοχοποιούν και τους συμπεριφέρονται με αυστηρότητα, ως καθ' υπόθεση κοινωνικά επικίνδυνους. Και ότι, αντίστροφα, τους οικονομικά ισχυρούς τους αντιμετωπίζουν με πνεύμα συγκατάβασης και ανοχής. Συνεπώς, κατά την εν λόγω θεωρία, όπως θα μπορούσε να εφαρμοσθεί στο υπό συζήτηση θέμα της Κοινωνικής Δικαιοσύνης, οι αρμόδιοι κρατικοί λειτουργοί δεν εφαρμόζουν τις αρχές της Κοινωνικής Δικαιοσύνης ούτε ως προς το πνεύμα αλληλεγγύης με το οποίο πρέπει να συμπεριφέρονται στους λιγότερο ευνοημένους πολίτες, αλλά ούτε και ως προς το πνεύμα αμεροληψίας που πρέπει να διέπει τη συμπεριφορά τους απέναντι στους «έχοντες και κατέχοντες».

14. Βέβαια, μια τέτοια τοποθέτηση, στο σκέλος της που αφορά τη δικαστική αντιμετώπιση των ευπαθών κοινωνικών ομάδων, έχει, κατά τη γνώμη μου, ένα μάλλον απλουστευτικό χαρακτήρα. Και μολονότι εμφανίζει κάποια δόση αληθείας (π.χ. ότι από δύο κατηγορουμένους που έχουν τελέσει το ίδιο έγκλημα, ο λιγότερο ευπαρουσίαστος και με χειρότερη νομική εκπροσώπηση έχει, κατά κανόνα, τιμωρητικότερη αντιμετώπιση, τουλάχιστον από το κοινό²⁶), ωστόσο, τα πράγματα είναι, όπως προκύπτει από έρευνες, περισσότερο σύνθετα.

15. Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι ένα βασικό «εξωνομικό» κριτήριο που επιδρά στη συμπεριφορά των οργάνων εφαρμογής του νόμου είναι το κατά πόσον ο συγκεκριμένος ύποπτος ή κατηγορούμενος ταιριάζει με τις προδιαγραφές ενός «κοινωνικά ενταγμένου ανθρώπου», δηλ. κάποιου ο οποίος διαθέτει μόνιμη εργασία (έστω και αν είναι φτωχός!), δεν έχει απασχολήσει παλαιότερα τη δικαιοσύνη, έχει οικογένεια και, γενικά, δεν δημιουργεί προβλήματα στην κοινωνία, ούτε και προβλέπεται να δημιουργήσει τέτοια προβλήματα στο μέλλον με νέες αξιόποινες πράξεις²⁷. Ασφαλώς η τοποθέτηση αυτή δεν ικανοποιεί κά-

26. Έρευνες π.χ. που διενεργήθηκαν για μικροαδικήματα (όπως κλοπές σε πολυκαταστήματα) κατέδειξαν ότι τουλάχιστον στις περιπτώσεις αυτές το κοινό είναι προθυμότερο να καταδίξει στις αρχές άτομα με ρυπαρά, πρόχειρα ενδύματα –“Hippies”–, παρά άτομα με ευπρεπή εμφάνιση. Αναφέρομαι κυρίως σε έρευνα που διεξήχθη το 1970 από τον John Darrell Stephensmeier σε τρία καταστήματα της πόλης Iowa: *J.P. Stephensmeier, Respectability and Deviance: An observational study of reactions to Shoplifting*, Ph.D., The University of Iowa, 1972, σελ. 90 επ., 186 επ. Την ίδια περίπου εποχή, σε έρευνα που έγινε στην πρώην Δυτική Γερμανία ως προς τον τρόπο μεταχείρισης από τους δικαστές κατηγορουμένων από διάφορα κοινωνικά στρώματα, τα ευρήματα υπήρξαν παρεμφερή – βλ. *A.-M. Tausch / I. Langer, Soziales Verhalten von Richtern gegenüber Angeklagten. Merkmale, Auswirkungen sowie Änderungen durch ein Selbst-Training*, στην: *Zeitschrift für Entwicklungspsychologie und Pädagogische Psychologie*, 3: 1971, 283-303 – πρβλ. και *Νέστορα Κουράκη, Οικονομικά Εγκλήματα*, όπ.π. (σημ. 20), § 139 και σημ. 59, § 64 και σημ. 57, καθώς επίσης § 189 και σημ. 5, § 62 και σημ. 51-56.

27. Σημαντική υπήρξε στο πλαίσιο αυτό η εμπειρική έρευνα του (δυτικο)γερμανού *K.-P. Pollück*, με τίτλο “Klassenjustiz?” (Diss. Polit. Wissenschaft, Freie Universität Berlin, Bamberg 1977, κυρίως σελ. 282 επ., 442 επ.), που διεξήχθη σε 27 εισαγγελικά γραφεία της περιοχής Βερολίνου κατά τα έτη 1964-1972 και βασίσθηκε σε 463 δικογραφίες. Από αυτήν διαπιστώθηκε ότι υπάρχει πράγματι μια «εσωτερική ιδεολογία» των εισαγγελικών λειτουργών, η οποία, τουλάχιστον κατά την εποχή της έρευνας, στηρίζεται σε ορισμένες συγκεκριμένες παραμέτρους: Στην ιδέα της οικογένειας ως παράγοντα κοινωνικής σταθερότητας και κοινωνικού ελέγχου, στην ιδέα του επαγγέλματος ως κριτηρίου για τα προσόντα, την αποδοτικότητα και την εν γένει κοινωνική προσαρμογή ενός ατόμου, καθώς και στην ιδέα του ίδιου του Κράτους, το κύρος του οποίου πρέπει να διατηρείται αλώβητο. Ως εκ τούτου, άτομα που κινούνται στα περιθώρια της κοινωνικής ζωής ή και αμφισβητούν έμπρακτα τη συνταγματική έννομη τάξη (π.χ. άεργοι, παλαιοί κα-

ποιους που θα ήθελαν ένα εντονότερο πνεύμα αλληλεγγύης, επιείκειας και «πραότητας» στους πάσχοντες συνανθρώπους μας από τους εντεταλμένους με την εφαρμογή του νόμου. Ωστόσο, από την άλλη πλευρά δεν φαίνεται ότι μπορεί να χρεωθεί στους δικαστικούς αυτούς και αστυνομικούς λειτουργούς μεροληψία λόγω του χαμηλού κοινωνικο-οικονομικού status ενός υπόπτου ή κατηγορουμένου²⁸. Ωστόσο, η κατάσταση φαίνεται να είναι διαφορετική στις ΗΠΑ, όπου φαίνεται να παρατηρούνται «αδικαιολόγητες φυλετικές διακρίσεις» κατά την απονομή της δικαιοσύνης, ιδίως σε σχέση με υπόπτους ή κατηγορουμένους ή και θύματα που είναι αφροαμερικανικής ή λατινικής καταγωγής²⁹.

τάδιο, αναρχικοί, κ.λπ.) φαίνεται να αποτελούν στόχο προκαταλήψεων και δυσμενούς μεταχείρισης – πρβλ. *Νέστορα Κουράκη*, Οικονομικά Εγκλήματα, ό.π. (σημ. 20), § 86. Παρόμοια ευρήματα απορρέουν και από σειρά άλλων ερευνών, που διενεργήθηκαν στην τότε Δυτική Γερμανία κατά τη δεκαετία 1970 από ειδικούς επιστήμονες του Ινστιτούτου Μαξ-Πλανκ για το αλλοδαπό και διεθνές ποινικό δίκαιο – πρβλ. και *Νέστορα Κουράκη*, Οικονομικά Εγκλήματα, ό.π., § 60 και 84 επ. – Ως προς τον τρόπο και την έκταση στην οποία λαμβάνονται υπ' όψη από τα δικαστήρια τα λεγόμενα «ξυνομικά κριτήρια» της κοινωνικο-οικονομικής θέσης ενός κατηγορουμένου, βλ. ιδίως συναφή ερευνητικά πορίσματα στις μελέτες: *Δήμητρα Φρ. Σορβατζιώτη*, Η «φτώχεια» της Δικαιοσύνης, Αθήνα, εκδ. ΚΨΜ, 2011, *Jeffrey H. Reiman / Paul Leighton*, *The Rich get Richer and the Poor get Prison*, Routledge, 2012¹⁰ (1st ed. 1979), *Loik Wacquant*, *Punishing the Poor*, Duke University Press, 2009, *Cassia C. Spohn*, *How do Judges Decide? The Search for Fairness and Justice in Punishment*, Sage Publ., 2002, καθώς και την καναδική έρευνα: *National Council of Welfare, Justice and the Poor*, Spring 2009, προσβάσιμη διαδικτυακά: http://www.oaith.ca/assets/files/Publications/Justice_andthe_poor.pdf. Χρήσιμο είναι να υπομνησθεί στο σημείο αυτό ότι και κατά την αρχαιότητα, στα εγχειρίδια ρητορικής οι ρήτορες προτρέπονταν να παρουσιάζουν τους πελάτες τους ως «δικαίους, έντιμους, θεοσεβούμενους και ταπεινούς χαρακτήρες που υπομένουν την αδικία». Το σκεπτικό σε αυτή την προσέγγιση ήταν ότι «όλες οι αρετές οι οποίες είναι χαρακτηριστικές ανθρώπων έντιμων και σεμνών, που δεν είναι δριμείς, πείσμονες, φιλόδοκοι και ανάληγοι, προσελκύουν την ευμένεια του ακροατηρίου ...» (*Κικέρωνος*, Περί Ρήτορος, 2. 182-184 – πρβλ. *James M. May*, Μάρκος Τύλλιος Κικέρων, Η τέχνη της πειθούς, Αθήνα: εκδ. Διόπτρα, 2017, 50-51). Επομένως και από τη σκοπιά αυτήν, η οικονομική κατάσταση του κατηγορουμένου ή και του θύματος μιας εγκληματικής πράξης φαίνεται να διαδραματίζει υποδεέστερο ρόλο σε σχέση με την υποτιθέμενη «ενάρτη» ιδιοσυγκρασία τους.

28. Πράγματι, με βάση τα πορίσματα της έρευνας του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών υπό τη διεύθυνση του *Ηλία Δασκαλάκη*, ο τελευταίος, σε άρθρα του στην εφημ. «Το Βήμα» της 12.8.1979, της 14.8.1979 και της 15.8.1979, με τίτλο «Η απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα» (ιδίως στο δεύτερο από τα άρθρα αυτά), θεωρεί ότι η όποια διακριτική μεταχείριση επιφυλάσσεται από δικαστές εις βάρος κοινωνικο-οικονομικά αδύναμων κατηγορουμένων, οφείλεται όχι σε μια καθ' υπόθεση ταξική δικαιοσύνη, όπου ο δικαστής θα ήταν «ενσυνείδητα ταγμένος στην προάσπιση των συμφερόντων μιας τάξης», αλλά στις «ανισότητες που υπάρχουν στα πλαίσια του συστήματος» και οι οποίες «αναπαράγονται και κατά την απονομή της ποινικής δικαιοσύνης και επηρεάζουν το αποτέλεσμα» – πρβλ. *Νέστορα Κουράκη*, Οικονομικά Εγκλήματα, ό.π. (σημ. 20), §§ 84 και 70 επ. Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι διαπιστώσεις του *Andreas Kapardis* στο έργο του «Psychology and Law», Cambridge: Cambridge University Press, 2014⁴, 185-199.

29. *Frederic G. Reamer*, *Social Justice and Criminal Justice*, σε: *Michael Reisch* (ed.), *Routledge International Handbook of Social Justice*, London: Routledge (Routledge Handbooks), 2014, 269-285: 276 επ. και *Cyndy Caravelis / Matthew Robinson*, *Social Justice, Criminal Justice. The Role of American Law in Effecting and Preventing Social Change*, New York / London: Routledge, 2016, 138 επ., 260 επ.

Η δικαστική διεκπεραίωση υποθέσεων με κοινωνικά ισχυρούς κατηγορουμένους

16. Όσον αφορά τις εκδικαζόμενες υποθέσεις κοινωνικά ισχυρών κατηγορουμένων, αυτές σε πολλές περιπτώσεις δεν καταλήγουν σε καταδίκη ή και αυστηρή τιμώρηση. Οι λόγοι είναι πολλοί. Είναι εν πρώτοις γνωστό ότι στα εγκλήματα αυτά η υπεράσπιση του κατηγορουμένου γίνεται από κατά τεκμήριο καλοπληρωμένους, διασυνδεδεμένους και νομικά καταρτισμένους συνηγόρους, που συνήθως γνωρίζουν να εντοπίζουν και να αναδεικνύουν τις ελλείψεις, ασάφειες και τα κενά των εφαρμοστέων νόμων³⁰. Με αποτέλεσμα, ο κατηγορούμενος σε τέτοιες υποθέσεις δύσκολα να μπορεί να θεωρηθεί ως ένοχος «πέραν πάσης λογικής αμφιβολίας» και άρα να καταδικασθεί – αντίθετα, είναι πιο πιθανό να αθωωθεί «λόγω αμφιβολιών». Εξάλλου, στα εν λόγω εγκλήματα η νομοθεσία, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν εμφανίζει πνεύμα σθεναρής αντιμετώπισης, ενώ

30. Πρόκειται εδώ για περιπτώσεις καταστρατήγησης δικαίου (*fraus legis*), στις οποίες δηλ., με την έντεχνη διαρρύθμιση πραγματικών ή νομικών καταστάσεων επιδιώκει ο δράστης να επιτύχει το απαγορευμένο από τον νόμο ή επιβαρυντικό γι' αυτόν αποτέλεσμα, χωρίς να θεωρηθεί ότι παραβιάζει την ίδια τη νομική διάταξη. Στον χώρο του ποινικού δικαίου η τακτική αυτή εμφανίζει αρκετές πιθανότητες ευδοκίμησης, καθώς δεν μπορεί να καταπολεμηθεί ούτε με διατάξεις γενικού περιεχομένου, οι οποίες να καλύπτουν όλες τις περιπτώσεις προβληματικών συμπεριφορών (κάτι τέτοιο θα ερχόταν σε αντίθεση με βασικές διατάξεις που κατοχυρώνουν την αρχή της νομιμότητας: ά. 7 § 1 ελλ.Συντ και ά. 1 ελλ.ΠΚ: *nullum crimen sine lege certa!*), ούτε βεβαίως με κατ' αναλογία εφαρμογή διατάξεων που αφορούν άλλο παρεμφερές έγκλημα, καθώς και πάλι υπάρχει πρόσκρουση στην αρχή της νομιμότητας. Αφήνονται έτσι στον ποινικό νόμο ασάφειες ή κενά, τα οποία ο επίδοξος παραβάτης του μπορεί να εκμεταλλευθεί σαν «παραθυράκια» του νόμου, χωρίς να θεωρηθεί ότι τον παραβιάζει – βλ. *N.-C. Courakis*, *Die Möglichkeiten einer kriminalpolitischen Anwendung des Umgehungs begriffes*, στον Τιμητικό Τόμο υπέρ Αλεξάνδρου Λιτζεροπούλου, τ. Α', 1985, 215-271 και του *ιδίου*, Οικονομικά Εγκλήματα, ό.π. (σημ. 20), §§ 24 επ. και 198 επ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας καταστρατήγησης νόμου αποτελεί μια υπόθεση που έφθασε προ ετών έως τον Άρειο Πάγο. Επρόκειτο για την περίπτωση ενός ευρηματικού εισαγωγέα καλλυντικών, ο οποίος, προκειμένου να μην καταβάλει δασμούς για είδη πολυτελείας, είχε την ιδέα να εισαγάγει χωριστά τα μπουκαλάκια των αρωμάτων και χωριστά τα περιβλήματα με την εβύνημη φέρμα των αρωμάτων, έχοντας βεβαίως υπ' όψη του στη συνέχεια να επικολλήσει τα περιβλήματα στα μπουκαλάκια και να τα πωλήσει ως αρώματα πολυτελείας. Το ανώτατο δικαστήριο της Ελλάδας θεώρησε εδώ ότι δεν υπήρχε λαθρεμπορία, και επομένως άφησε ατιμώρητη την ενέργεια του εισαγωγέα να αποφυγή την καταβολή των νομίμων τελωνειακών δασμών για είδη πολυτελείας: ΑΠ 268/1964, ΠοινΧρ ΙΔ' (1964), 561. Πάντως, πρέπει να ομολογηθεί ότι και η ίδια η νομοθεσία που σχετίζεται ειδικότερα με την οικονομική εγκληματικότητα είναι συνήθως πολύπλοκη, αντιφατική και με δυνατότητες πολλαπλών ερμηνειών, έτσι ώστε να δημιουργούνται εκ των πραγμάτων μέσω της νομοθεσίας αυτής «ραιές ζώνες» μεταξύ θεμιτής και αθέμιτης / παράνομης ενέργειας, ζώνες, δηλ., που δεν ρυθμίζονται ευθέως από το δίκαιο και που προσφέρουν έτσι γόνιμο έδαφος σε καταστρατήγησης δικαίου. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Έλληνας νομοθέτης, προκειμένου να περιορίσει τέτοια φαινόμενα στο φορολογικό δίκαιο, περιέλαβε σε νόμο συγκεκριμένη διάταξη κατά της λεγόμενης φοροαποφυγής (ά. 38 του ν. 4174/2013). Η διάταξη αυτή, χωρίς να φθάνει έως την ποινικοποίηση τέτοιων μορφών συμπεριφοράς, ορίζει πάντως στην § 1 ότι «κατά τον προσδιορισμό φόρου, η Φορολογική Διοίκηση δύναται να αγνοεί κάθε τεχνητή διευθέτηση ή σειρά διευθετήσεων που αποβλέπει σε αποφυγή της φορολόγησης και οδηγεί σε φορολογικό πλεονέκτημα. Οι εν λόγω διευθετήσεις αντιμετωπίζονται, για φορολογικούς σκοπούς, με βάση τα χαρακτηριστικά της οικονομικής τους υπόστασης».

επιπλέον δυσχέρειες σημειώνονται και στην αποδεικτική διαδικασία, ιδίως για δύο λόγους:

17. Πρώτον, διότι κατά κανόνα δεν είναι ευχερές να θεμελιωθεί με στέρεο τρόπο ο «αντικειμενικός αιτιώδης σύνδεσμος» ανάμεσα στη συμπεριφορά ενός κατηγορουμένου και στο αποτέλεσμα αυτής της συμπεριφοράς (π.χ. ότι το θαλάσσιο περιβάλλον μολύνθηκε από λύματα συγκεκριμένου εργοστασίου και δη από ενέργειες συγκεκριμένου προσώπου).

Και δεύτερον, διότι επίσης δεν είναι ευχερές να βρεθούν μη-υπότες, μάρτυρες κατηγορίας ή και εμπειρογνώμονες, που θα θελήσουν να έλθουν σε αντιπαράθεση με οικονομικά συμφέροντα μεγάλων βεληνεκούς και να προβούν, αντιστοίχως, σε κατάθεση ενώπιον δικαστικής αρχής κατά ισχυρών επιχειρηματιών³¹.

Σε αυτά θα πρέπει να προστεθεί και η συνήθως θετική προϊστορία οικονομικά εύρωστων κατηγορουμένων, που μάλιστα παρέχουν εργασία σε δεκάδες ή και εκατοντάδες εργαζόμενους και που εμφανίζονται για τον λόγο αυτόν ως «στυλοβάτες της κοινωνίας», έστω και αν κατ' ουσίαν, με τις πράξεις τους, αποδεικνύονται πρωτίστως στυλοβάτες του εαυτού τους. Συνακόλουθα, τα όργανα απονομής της δικαιοσύνης, τρέφοντας και κάποιο δέος ή έστω εκτίμηση προς τα εν λόγω υψηλά ιστάμενα πρόσωπα της κοινωνίας, συχνά ταλαντεύονται για το ποια θα είναι η απόφασή τους³². Ενδέχεται μάλιστα να ακολουθήσουν εν τέλει την άποψη που αναφέρει ο Ηρόδοτος ότι υπήρχε ως συνήθεια στους αρχαίους Πέρσες (Ιστ. Ι, 137), ότι δηλ. για να καταδικασθεί κάποιος θα πρέπει προηγουμένως να τεθεί στην πλάστιγγα της δικαιοσύνης, μαζί με τα εγκλήματά του, και όλος ο προγενέστερος βίος του, με συνεκτίμηση επομένως και των θετικών πλευρών αυτής της διαδρομής³³.

31. Άλλωστε, κατά το ελληνικό δίκαιο, ακόμη και αν προβεί κανείς σε μήνυση κατά των υπευθύνων μιας επιχείρησης, δεν επιτρέπεται συνήθως να παραστεί κατά την επακολουθούσα ποινική δίκη με την ιδιότητα και τα δικαιώματα του πολιτικώς ενάγοντα, άρα ούτε και με συνήγορο πολιτικής αγωγής που θα μπορούσε να εξετάζει μάρτυρες και να αγορεύει στο δικαστήριο, δεδομένου ότι η συμμετοχή στη δίκη με αυτόν τον τρόπο είναι δυνατή μόνον εφόσον από το έγκλημα έχει προκληθεί σε κάποιον άμεση ζημία ή ηθική βλάβη, η οποία μάλιστα να τελεί σε αιτιώδη σύνδεσμο με το έγκλημα (π.χ. ΑΠ 350/1972, ΠοινΧρ ΚΒ' [1972], 535 – πρβλ. ΑΠ 284/2012, ΠοινΧρ ΕΒ' [2012], 674, και αναλυτικά: Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη, Η πολιτική αγωγή στην ποινική δίκη, Αθήνα: εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, 2015², ιδίως σελ. 57 επ.). Πάντως, τα ελληνικά δικαστήρια αντιμετωπίζουν το θέμα αυτό με ευρύτητα πνεύματος, αποδεχόμενα π.χ. σε περιπτώσεις μόλυνσης θαλάσσιου περιβάλλοντος τη δυνατότητα παράστασης πολιτικής αγωγής από αυτούς που έχουν υποβάλει σχετική μήνυση – βλ. ιδίως την υπ' αρ. 809/1981 απόφαση του Τριμελούς Πλημμελειοδικείου Πατρών, όπως παρατίθεται στο έργο του Νέστορα Κουράκη, Οικονομικά Εγκλήματα, όπ.π. (σημ. 20), § 211, σημ. 80.

32. Ενδιαφέρον είναι ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οικονομικών εγκλημάτων των οποίων η τιμώρηση μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα το κλείσιμο ενός εργοστασίου ή μιας επιχείρησης, τα δικαστήρια προσφεύγουν στον θεσμό της κατάστασης ανάγκης. Σταθμίζοντας, μέσα στο πλαίσιο αυτού του θεσμού τα συμφέροντα ή αγαθά που έρχονται αντιμέτωπα, ο δικαστής μπορεί να εκτιμήσει την έκταση του «κοινωνικού κόστους» που θα προκύψει από την επιβολή μιας ποινής στους υπευθύνους της επιχείρησης ή –όπου επιτρέπεται– και στην ίδια την επιχείρηση και να διαμορφώσει έτσι την απόφασή του για το εάν, το πώς και το πόσο της ποινικής μεταχείρισης. Μια τέτοια προσέγγιση εφάρμοσε π.χ. το γερμανικό Ακυρωτικό Δικαστήριο (BGH) σε υπόθεση μόλυνσης περιβάλλοντος από εργοστάσιο, χρησιμοποιώντας δηλ. τον θεσμό της κατάστασης ανάγκης ως λόγο άρσης του αδικού: BGH, απόφαση από 13.3.1975, στη: Monatsschrift für deutsches Recht, 29: 1975, 723-724 – πρβλ. J. Hermann, Die Rolle des Strafrechts beim Umweltschutz in der Bundesrepublik Deutschland, ZStW 91: 1979, 281-308: 300 επ. και Νέστορα Κουράκη, Οικονομικά Εγκλήματα, όπ.π. (σημ. 20), § 8 και σημ. 17, καθώς και § 190.

33. Κατά τη διατύπωση του Ηρόδοτου, σε απόδοση Δημήτρη Μα-

Ζητήματα από την επιβολή και επιμέτρηση χρηματικών ποινών

18. Μία πτυχή της συχνά ευμενούς δικαστικής αντιμετώπισης απέναντι σε εύπορους κατηγορουμένους μας παρέχει και ο τρόπος με τον οποίο επιμετρούνται οι χρηματικές ποινές, ιδίως όταν μια ποινή φυλάκισης μετατρέπεται σε χρηματική. Συγκεκριμένα, η νομοθεσία συνήθως προβλέπει την επιβολή χρηματικής ποινής ανάλογα με την προσωπική και οικονομική κατάσταση του δράστη (λαμβάνονται υπ' όψη εδώ τα μεσοσταθμικά καθαρά έσοδα από ημερήσια εργασία, άλλα εισοδήματα, η περιουσία και οι οικογενειακές υποχρεώσεις – πρβλ. ά. 82 παρ 2 ελλΠΚ). Ωστόσο, στην πράξη, τουλάχιστον όσον αφορά την ελληνική δικαστηριακή πρακτική, οι εκ μετατροπής χρηματικές ποινές σπάνια υπερβαίνουν το κατώτατο όριο των 5 ευρώ ημερησίως συν προσαυξήσεις, ανεξάρτητα του εάν κάποιος είναι εύπορος, ή και με περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες, καθώς η προς τα κάτω αυτή εξίσωση θεωρείται από τους δικαστές, κατά ορισμένες μαρτυρίες, ότι λειτουργεί υπέρ μιας (κακώς εννοούμενης) ισότητας των κατηγορουμένων.

Ίσως επιτυχέστερο, από την άποψη της Κοινωνικής Δικαιοσύνης, να είναι το σύστημα των ημερησίων προστίμων, όπως αυτό εφαρμόζεται σε ορισμένες σκανδιναβικές και γερμανόφωνες χώρες, καθώς η ποινή προσαρμόζεται εκεί επακριβώς στις προσωπικές / οικονομικές ιδιαιτερότητες και ανάγκες του κάθε καταδικαζόμενου³⁴.

19. Γενικότερα, για την αντιμετώπιση και τον –κατά το δυνατόν– περιορισμό τέτοιων περιπτώσεων άνισης μεταχείρισης κατηγορουμένων με βάση το εξωνομικό κριτήριο της κοινωνικο-οικονομικής τους κατάστασης, θα ήταν, πιστεύω χρήσιμο να οριοθετηθεί η διακριτική ευχέρεια των δικαστικών λειτουργών μέσω κατευθυντηρίων γραμμών και νομοθετικών ρυθμίσεων που θα προωθούν ένα πιο σφιχτοδεμένο πλαίσιο επιμέτρησης ποινών, με «αφετηρίες ποινής» και «προσανατολισμούς ποινών», σύμφωνα και με τη Σύσταση R (92) 17 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης περί «Σταθερότητας στην Επιβολή και Επιμέτρηση Ποινών» (Consistency in sentencing), παρ. Β.3.³⁵ Μάλιστα, οι καταβαλλόμενες από τους δράστες χρηματικές ποινές θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για τη δημιουργία ενός ειδικού ταμείου, μέρος από τα χρήματα του οποίου να αποδίδονται στα θύματα εγκληματικών ενεργειών με χαμηλά εισοδήματα, υπό μορφή αποζημίωσης ή ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης.

V. Η Κοινωνική Δικαιοσύνη σε σωφρονιστικό επίπεδο

20. Τέλος, σε σωφρονιστικό επίπεδο, όταν δηλ. εκδοθεί πλέον η ποινική απόφαση και ο καταδικασθείς υποχρεωθεί σε εγκλεισμό ή σε έκτιση εξωιδρυματικής ποινής, η Κοινωνική Δικαιοσύνη μπορεί και εδώ να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο τόσο ως κοινωνική αλληλεγγύη όσο και ως αξιωματική ακριβοδικία. Η κοινωνική αλληλεγγύη μπορεί να εκδηλωθεί

ρωνιτή (έκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 1964, σελ. 270-271): «επικροτώ αυτή την [αναφερθείσα ανωτέρω] συνήθεια [των Περσών], και εξίσου επικροτώ και την παρακάτω: που δεν επιτρέπεται για μια και μόνη αιτία ούτε ο βασιλιάς ο ίδιος να σκοτώσει κάποιον, ούτε και κανείς άλλος από τους Πέρσες για μια και μόνη αιτία να κάνει σε οποιονδήποτε από τους ανθρώπους του σπιτιού του κακό αγιάτρευτο. Αλλά, αφού πρώτα σκεφτή, αν βρη πως τα αδικήματα είναι περισσότερα από τις καλές υπηρεσίες [«ήν εύρισκη πλέω τε και μείζω τα άδικήματα έόντα τών ύπουρηγμάτων»], τότε μόνον αφήνει το θυμό του να ξεσπάσει».

34. Πρβλ. Νέστ. Κουράκη, Ποινική Καταστολή, Αθήνα: εκδ. Σάκκουλα, 2009⁵, § 316 επ. και σελ. 393 επ., και του ιδίου, Θεωρία της Ποινής. Μια Εισαγωγή, Αθήνα / Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα, 2008, § 19, σελ. 19 και σημ. 62.

35. Πρβλ. Νέστ. Κουράκη, Επιμέτρηση της Ποινής και Αντεγκληματική Πολιτική, ΠοινΧρ ΝΖ' (2007), 289-295.

εάν παρασχεθούν στον καταδικαζόμενο όλες οι δυνατότητες μέσω της ποινής για να αναπτύξει την προσωπικότητά του και να βελτιωθεί. Από την άλλη πλευρά, η αξιολογική ακριβοδικία και αμεροληψία διασφαλίζονται με την ισότιμη μεταχείρισή του από το σωφρονιστικό προσωπικό σε σχέση προς τους άλλους κρατούμενους και με τον πλήρη σεβασμό της προσωπικότητάς του, είτε αυτός είναι εύπορος, είτε και περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων.

Καλούνται, επομένως, να συνυπάρξουν στο σωφρονιστικό στάδιο, η κοινωνική αλληλεγγύη και η αξιολογική ακριβοδικία, και μάλιστα με τον τρόπο κατά τον οποίο αυτές αποτυπώνονται και, έως ένα βαθμό, εκφράζονται, αντίστοιχα, από δύο κλασικά μοντέλα αντεγκληματικής πολιτικής: Το προνοιακό πρότυπο (*welfare model*), που θέτει στο επίκεντρό του την προσπάθεια για κοινωνική επανένταξη του κρατούμενου μέσω διαπαιδαγώγησης και προσήκουσας μεταχείρισης και στήριξης του από την κοινωνία. Και το δικαιοκτικό πρότυπο (*justice model*), που έχει ως άξονα αφενός την τήρηση των δικαιωμάτων του κρατούμενου, χωρίς παρεμβάσεις στην προσωπικότητά του, και αφετέρου την εξασφάλιση των αναγκών συνθηκών για την αξιοπρεπή και ισότιμη διαβίωσή του στον χώρο κράτησης ή, σε ελαφρότερες περιπτώσεις, για τον προσήκοντα τρόπο έκτισης εκ μέρους του μιας εξωιδρυματικής κύρωσης, π.χ. κοινοφελούς εργασίας³⁶.

21. Βέβαια, η σύζευξη αυτών των δύο μοντέλων αντεγκληματικής πολιτικής προϋποθέτει φυλακές με ιδεώδεις συνθήκες. Στην πράξη, όμως, η κατάσταση στις φυλακές είναι συνήθως προβληματική. Και τούτο, διότι, λόγω του υπερπληθυσμού των κρατούμενων, τουλάχιστον όσον αφορά τις ελληνικές φυλακές³⁷, είναι δυσχερές να οργανωθούν προγράμματα που θα τους βοηθούσαν να βελτιώσουν το επίπεδο της μορφωτικής τους επάρκειας ή και της επαγγελματικής τους κατάρτισης. Επιπλέον, οι μηχανισμοί που έχουν δημιουργηθεί από διεθνείς και εσωτερικούς φορείς δεν έλεγχο των συνθηκών κράτησης σε χώρους εγκλεισμού δεν φαίνεται να λειτουργούν συνήθως όσο θα έπρεπε αποτελεσματικά για την προστασία των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται στους κρατούμενους.

36. Για τα δύο αυτά πρότυπα αντεγκληματικής πολιτικής βλ. αντί άλλων τις αναπτύξεις και τις βιβλιογραφικές αναφορές στα έργα: Νέστορα Κουράκη, *Ποινική Καταστολή*, όπ.π. (σημ. 34), §§ 302, 305 και 306, καθώς και *του ιδίου*, *Δίκαιο Παραβατικών Ανηλίκων*, Αθήνα / Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 2012², σελ. 434 επ. και 451 επ.

37. Ο υπερπληθυσμός στις ελληνικές φυλακές είναι ένα χρόνιο πρόβλημα, του οποίου η αντιμετώπιση γίνεται συνήθως με εμβληματικά μέτρα (κυρίως: μετατροπή της ποινής, υφ' όρον αναστολή της ποινής ή «ειδική παραγραφή» για ευρύτερες ομάδες δραστών), και χωρίς να αξιοποιούνται με διευρυμένη χρήση άλλοι αποτελεσματικότεροι θεσμοί με έμφαση στην ειδική πρόληψη, όπως οι εξωιδρυματικές κυρώσεις (π.χ. κοινοφελής εργασία κατ' ά. 82 § 5 επ. ελλ.ΠΚ), η κατ' οίκον έκτιση της ποινής με ηλεκτρονική παρακολούθηση (ν. 4205/2013) και η ημιελεύθερη διαβίωση, σε συνδυασμό και με εργασία εκτός φυλακής (ά. 59 επ. και 42 ελλ.ΣωφρΚ). Αποτέλεσμα είναι να απελευθερώνονται από τη φυλακή σωρηδόν εγκληματίες με βεβαρημένο ποινικό μητρώο οι οποίοι, μη έχοντας συνήθως εργασία ή άλλους πόρους για να επιβιώσουν, καταφεύγουν αναπόδραστα σε νέα εγκλήματα – πρβλ. για το πρόβλημα του υπερπληθυσμού των ελληνικών φυλακών Νέστορα Κουράκη, *Ποινική Καταστολή*, όπ.π., § 264 III, τη μελέτη της Κ.Δ. Σπινέλλη: Το πρόβλημα της υπερ- και αποφόρτωσης των ελληνικών φυλακών, στο συλλογικό έργο: Κ.Δ. Σπινέλλη / Αγλ. Τσιτσουρα (επιμ.), Κρατούμενοι και Δικαιώματα του Ανθρώπου Αθήνα / Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1996, 65-78, καθώς και, γενικότερα, τη Σύσταση R (99) 22 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης. Βλ. επίσης και Νέστορα Κουράκη, *Δίκαιο Παραβατικών Ανηλίκων*, όπ.π. (σημ. 36), σελ. 314 και σημ. 5 in fine, όπου αναφέρονται ορισμένα από τα νομοθετήματα με τα οποία επιδιώχθηκε κατά καιρούς η, έστω και πρόσκαιρη, μείωση του αριθμού των κρατούμενων στις ελληνικές φυλακές.

Ζητήματα από το κοινωνικο-οικονομικό status των κρατούμενων

22. Οι επισημάνσεις αυτές θα πρέπει να συσχετισθούν και με το κρίσιμο ερώτημα περί του κατά πόσον η μεταχείριση των κρατούμενων επηρεάζεται από παράγοντες που αφορούν την κοινωνικο-οικονομική τους κατάσταση, εάν, δηλ., οι κρατούμενοι με οικονομική δυσπραγία τυγχάνουν δυσμενέστερης μεταχείρισης εκ μέρους του σωφρονιστικού προσωπικού από όσο οι άλλοι κρατούμενοι και ιδίως αυτοί που έχουν υψηλό κοινωνικο-οικονομικό status.

Εδώ οι έρευνες σε επιμέρους χώρες είναι κατά κανόνα περιορισμένης εμβέλειας, λόγω αυξημένου «σκοτεινού αριθμού» ως προς το διαθέσιμο ερευνητικό υλικό³⁸.

Ειδικότερα, οι κρατούμενοι αποφεύγουν συνήθως να προβαίνουν σε σχετικές καταγγελίες για διακριτική εις βάρος τους

38. Πάντως, από τις έως τώρα έρευνες, ιδίως των M.L. Benson & F. Cullen, στους οποίους προστέθηκε αργότερα και ο W.A. Stadler, απορρέουν ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Συγκεκριμένα, προκύπτει ότι οι συγκεκριμένοι κρατούμενοι με υψηλό κοινωνικο-οικονομικό status θεωρούν ότι διαφέρουν από τους υπόλοιπους κρατούμενους και μάλιστα επιδεικνύουν ένα αίσθημα υπεροχής όχι μόνον απέναντι σε συγκατατούμενους τους, αλλά και προς το σωφρονιστικό προσωπικό της φυλακής τους. Επίσης, συνάγεται από τις ίδιες έρευνες ότι οι εν λόγω κρατούμενοι, μόλις ξεπεράσουν το αρχικό σοκ του εγκλεισμού, προσαρμόζονται πλήρως στο νέο περιβάλλον και ότι είναι ιδιαίτερα συνεργάσιμοι με την υπηρεσία της φυλακής, πειθαρχώντας στους κανόνες – βλ. ιδίως M.L. Benson & F. Cullen, *The special sensitivity of white-collar offenders to prison: A critique and research agenda*, στην: *Journal of Criminal Justice*, 16: 1988, 207-215. W.A. Stadler / M.L. Benson / F.T. Cullen, *Revisiting the special sensitivity hypothesis: The prison experience of white-collar inmates*, στην: *Justice Quarterly*, 30 (16): 2013, 1090-1114. M.W. Logan, *Coping with imprisonment: Testing the special sensitivity hypothesis for white-collar offenders* [Dissertation], University of Cincinnati, 2015. Επίσης, σε επίπεδο ελληνικών ερευνών (και με ανάλογα συμπεράσματα) σημαντική είναι η έρευνα της Άννας Κασάπογλου σε δύο ελληνικές φυλακές, όπως τα συμπεράσματα αυτής της έρευνας καταγράφονται στην εισήγησή της «Κοινωνική Ιεραρχία και Φυλακή: Η περίπτωση των κρατούμενων για εγκλήματα λευκού κολάρου μέσα από την οπτική του σωφρονιστικού προσωπικού», στο συλλογικό έργο: *Θεανώ Καλλινικάκη / Μαρία Πετμεζίδου* (επιμ.), *Διαδρομές Κοινωνικής Έρευνας. Πρακτικά Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Μελέτης του Εγκλήματος και του Κοινωνικού Ελέγχου, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κοινωνική Πολιτική & Κοινωνική Εργασία»*. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2016, σελ. 195-212. – Εξάλλου, με βάση πληροφορίες που τέθηκαν υπ' όψη του γράφοντος από εγκληματολόγο ο οποίος εργάστηκε επί χρόνια στις ελληνικές φυλακές, οι συνθήκες κράτησης σε αυτές εμφανίζουν, ως προς το υπό εξέταση εδώ θέμα, την εξής εικόνα: Υπάρχουν όντως κρατούμενοι οι οποίοι τυγχάνουν ευμενούς μεταχείρισης και αυτό συμβαίνει κυρίως: (α) λόγω του κύρους που αυτοί απέκτησαν, πριν από τον εγκλεισμό τους, στον κοινωνικό, οικονομικό ή πολιτικό τομέα, (β) λόγω της θέσης τους στην ιεραρχία της φυλακής ή (γ) λόγω των σχέσεών τους με τον εκτός φυλακής κόσμο της οργανωμένης παρανομίας. Απέναντι σε αυτούς τους κρατούμενους, η διοίκηση και το προσωπικό της φυλακής τηρούν συνήθως στάση ευνοϊκής μεταχείρισης, και αυτό είτε διότι φοβούνται ότι ενδέχεται να προκαλέσουν βλάβη στους ίδιους τους σωφρονιστικούς υπαλλήλους ή στους οικείους τους και στα περιουσιακά τους στοιχεία, είτε (και) διότι υπολογίζουν στη συμβολή τους για τον έλεγχο της φυλακής (μέσω συλλογής πληροφοριών ή μέσω επιβολής τους σε άλλους κρατούμενους ή, ακόμη, λόγω δυνατότητάς τους να ελέγχουν τις παράνομες αγορές της φυλακής), είτε, τέλος και διότι τους αποδέχονται ως περισσότερο συνεργάσιμους και ευπροσάρμοστους, ενόψει των κοινωνικού τους κύρους. Στην τελευταία αυτή κατηγορία εμπήκουν ιδίως οι κρατούμενοι υπό (γ) με ισχυρά κοινωνικο-οικονομικό προφίλ, οι οποίοι άλλωστε έχουν συνήθως και τα οικονομικά μέσα να διασφαλίσουν χωρίς προβλήματα τη διαμονή τους στη φυλακή.

συμπεριφορά, φοβούμενοι τις συνέπειες. Με αποτέλεσμα, να υπάρχουν λιγοστά μόνο καταγεγραμμένα περιστατικά δυσμενούς μεταχείρισης από την πλευρά του σωφρονιστικού προσωπικού. Εξάλλου, μόλις κατά τα τελευταία χρόνια –ιδίως λόγω της οικονομικής κρίσης– άρχισαν, τουλάχιστον στην Ελλάδα και στην Κύπρο, να οδηγούνται στις φυλακές, ίσως και εν είδει «αποδιοπομπαίων τράγων», μεγάλος αριθμός πολιτικοί ή επιχειρηματίες, και να αντιμετωπίζουν σοβαρές κατηγορίες οικονομικού περιεχομένου, όπως π.χ. για «μίξεις» από εξοπλιστικά προγράμματα ή δημόσια έργα. Μολονότι, δε, το δείγμα κρατούμενων από τέτοιες υποθέσεις είναι ακόμη μικρό, οι νέες αυτές εξελίξεις δημιουργούν τις προϋποθέσεις, ώστε σύντομα να υπάρξουν περισσότερες και ενδελεχέστερες έρευνες σχετικά με το υπό συζήτηση θέμα, δηλ. ως προς το εάν ο τρόπος μεταχείρισης από το σωφρονιστικό προσωπικό όσων είναι κρατούμενοι επηρεάζεται από το κοινωνικο-οικονομικό τους status, κατά παράβαση των εσωτερικών και διακρατικών σωφρονιστικών ρυθμίσεων.

23. Οι σχετικές αυτές ρυθμίσεις που αποσαφηνίζουν το πλαίσιο για αξιοπρεπείς και ισότιμες συνθήκες έκτισης ποινών ανευρίσκονται ιδίως στους Ευρωπαϊκούς Σωφρονιστικούς Κανόνες (R (2006) 2), τους Ευρωπαϊκούς Κανόνες για τις Κυρώσεις και τα Μέτρα που εκτελούνται στην Κοινότητα (μαζί με τη βελτιωμένη μορφή τους) R (92) και 16 R (2000) 22, τους Αναθεωρημένους Ελάχιστους Κανόνες ΟΗΕ 2015 για τη Μεταχείριση των Κρατούμενων (UN Nelson Mandela Rules), τις συναφείς Συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης, τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου³⁹, καθώς και στις συστάσεις ευρωπαϊκών και διεθνών φορέων που διενεργούν ελέγχους για την κατάσταση στους χώρους κράτησης, π.χ. της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατά των Βασανιστηρίων, γνωστής ως CPT.

VI. Η Κοινωνική Δικαιοσύνη σε επίπεδο Κοινωνικής Πρόληψης

24. Πέρα από τις προαναφερθείσες εφαρμογές της Κοινωνικής Δικαιοσύνης σε νομοθετικό, δικαστικό και σωφρονιστικό επίπεδο, εξίσου σημαντικός εμφανίζεται ο ρόλος της και στο ευρύτερο πεδίο της κοινωνικής πρόληψης του εγκλήματος. Εδώ, πρωταρχικό ρόλο διαδραματίζουν ευλόγως ο πολιτικός σχεδιασμός καθώς και το έμπρακτο παράδειγμα αυτών που ασκούν την εξουσία για την προώθηση των δύο βασικών αρχών της Κοινωνικής Δικαιοσύνης, δηλ. της κοινωνικής αλληλεγγύης και, ταυτόχρονα, της αξιοκρατικής ανέλιξης στην κοινωνία ανθρώπων με ικανότητες και προσόντα, μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ευκαιριών και κινητικότητας για ανάδειξη των αρίστων.

Βασικές κατευθύνσεις και δράσεις κοινωνικής πρόληψης

25. Από την πλειάδα των δράσεων που μπορούν να αναληφθούν προς την κατεύθυνση της κοινωνικής πρόληψης του εγκλήματος, ιδιαίτερα αξίζει να αναφερθούν οι εξής δύο, που πλήττουν ευθέως τις ρίζες του εγκλήματος: Πρώτον, η βελτίωση των ευκαιριών που παρέχονται στους πολίτες για στέγαση, παιδεία, υπηρεσίες υγείας και κοινωνική περίθαλψη, καθώς επίσης η ενίσχυση των δυνατοτήτων τους για απασχόληση, εξασφάλιση στέγης και προστασία παιδικής και τρίτης ηλικίας, ιδίως όσον αφορά τις πλέον ευπαθείς κοινωνικές ομάδες. Και δεύτερον, η καταπολέμηση της αναξιοκρατίας, των πελατειακών σχέσεων, της διαφθοράς, που επιφέρουν αναποτελεσματικότητα στην καλή λειτουργία του κράτους και δημιουργούν έτσι ασφυξία στην εξεύρεση των αναγκαίων πόρων για την ανάπτυξη της οικονομίας και συνεπώς για την προαναφερθείσα βελτίωση των συνθηκών ζωής των πολιτών. Η πρόσληψη ενός υπαλλήλου ή και η προαγωγή του λόγω γνωριμιών και πολιτικών παρεμβάσεων, αλλ' επίσης η ανάθεση ενός δημόσι-

39. Π.χ. Υπόθεση Ρ. κατά Ελλάδας, απόφαση της 19.4.2001 – πρβλ. περ. ΠοινΔικ 2001, 739, και Υπόθεση Κ. κατά Ελλάδας, απόφαση της 12.6.2008 – βλ. περ. Δικαιογράμα, Ιούνιος 2008, σελ. 31.

ου έργου και η έκδοση μιας άδειας για επένδυση έπειτα από συναλλαγή με την κρατική υπηρεσία, αποτελούν μορφές συμπεριφοράς που έχουν, ευλόγως, ευρύτερες αρνητικές επιπτώσεις στην ίδια τη ζωή των πολιτών, συντελώντας εν τέλει στην «αποτυχία» του Κράτους⁴⁰ μέσα στο πλαίσιο του οποίου είναι οργανωμένη η κοινωνία αυτών των πολιτών.

26. Από τις δύο προαναφερθείσες κατηγορίες δράσεων για προώθηση και πραγμάτωση της κοινωνικής πρόληψης, αυτές που αφορούν την καταπολέμηση της αναξιοκρατίας δεν προϋποθέτουν σημαντικό οικονομικό κόστος, αλλά μόνον ισχυρή πολιτική βούληση για καλύτερη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης και, κυρίως, για αντιπαράθεση και συγκρούσεις των επικεφαλής της πολιτικής εξουσίας με κατεστημένες νοοτροπίες ρουσφετιού και «μέσου». Πρόκειται, βέβαια, για επώδυνη αντιπαράθεση με μεγάλο «πολιτικό κόστος» και αμφίβολο αποτέλεσμα, αλλά ωστόσο αντιπαράθεση απαραίτητη, κυρίως στις νότιες ευρωπαϊκές χώρες, ώστε να επιτευχθεί ο αναγκαίος εκείνος εκσυγχρονισμός που θα δώσει τον «τόνο» για τον 21^ο αιώνα.

Αντίθετα, οι δράσεις για βελτίωση των βιοτικών συνθηκών και επίτευξη ενός αξιοπρεπούς επιπέδου ζωής, ιδίως για τους κατοίκους νοτιοευρωπαϊκών χωρών, εμφανίζει πολλαπλά προβλήματα και απαιτεί μεγάλα χρηματικά ποσά, όντως δυσεύρετα στη σημερινή εποχή της οικονομικής κρίσης⁴¹. Τα πράγματα,

40. Ενδιαφέρουσα είναι εδώ η επιστημονική συζήτηση ως προς το πώς ορισμένα κράτη δυσλειτουργούν και καταλήγουν σε «αποτυχημένα κράτη» (Failed States). Τους παράγοντες που οδηγούν σε τέτοιου είδους κράτη εξετάζουν ιδίως ο *Noam Chomsky* (Failed States, 2006) και οι *Daron Acemoglu & James Robinson* (Why Nations Fail, 2012). Υπάρχει, ωστόσο και ο αντίλογος από τον *Elliot Ross* της εφημ. *Guardian* ότι η έννοια «αποτυχημένα κράτη» είναι χωρίς περιεχόμενο και επινοήθηκε απλώς για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων συμφερόντων ("Failed States are a Western Myth"): <https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/jun/28/failed-states-western-myth-us-interests>.

41. Η παρούσα στενότητα εξασφάλισης χρημάτων δεν αποκλείει βέβαια τη δυνατότητα αναζήτησης και εξεύρεσής τους μέσω θεσμών όπως οι επενδύσεις με κοινωνική υπεραξία (socially responsible investing), οι κοινωφελείς δωρεές, όπως π.χ. ανέγερση και εξοπλισμός νοσοκομειακής μονάδας από πλούσιους Έλληνες του εξωτερικού (η περιουσία τους υπολογιζόταν για το 2014 σε 88 δισ. ευρώ: <http://www.wealthx.com/articles/2014/the-wealth-x-and-ubs-billionaire-census-2014/>), η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη (πρβλ. <https://www.csrhellas.net/>) και τα Προγράμματα Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας, όπως το Impact Hub Scaling Project. Επίσης, σε ένα άλλο επίπεδο που αφορά το ευρύτερο κοινό και την Κοινωνία των Πολιτών, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί ανθρώπινο δυναμικό από τις δεξαμενές των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων και του Εθελοντισμού, με πρόταγμα την ενίσχυση των ευπαθών ομάδων του πληθυσμού – βλ. διεξοδικά ως προς το θέμα αυτό, ειδικότερα για την Ελλάδα: *Αγγ. Πιτσέλα*, Η Κοινωνική Αρωγή στο Πεδίο της Ποινικής Δικαιοσύνης, Αθήνα / Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκουλα, 2004, ιδίως σελ. 157 επ., *Ευδ. Φασούλα / Φωτ. Μηλιώνη* (επιμ.), Κοινωνία, Έγκλημα, Εθελοντισμός, Αθήνα / Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2012, καθώς και τις δραστηριότητες εθελοντικών οργανώσεων όπως αυτές που αναφέρονται στις ιστοσελίδες <http://arsis.gr/>, <https://www.praxis.gr/el/> και <http://www.volunteer4greece.gr/en/index.php>. Ως όχημα για την εφαρμογή τέτοιων μορφών πολιτικής θα ήταν σκόπιμο να χρησιμοποιηθεί, σε πρωταγωνιστικό ρόλο, και η τοπική κοινωνία, π.χ. μέσω των Τοπικών Συμβουλίων Πρόληψης της Παραβατικότητας – πρβλ. *Χαρ. Καραγιαννίδη*, Η κρίση ως ευκαιρία για τη χάραξη και υλοποίηση κοινωνικής αντεγκληματικής πολιτικής, στον διαδικτυακό Τιμητικό Τόμο Νέστορα Κουράκη: <http://crime-in-crisis.com/η-κρίση-ως-ευκαιρία>. Τέλος, σε ένα άλλο επίπεδο, η χρηματοδότηση νεοπαγών ιδίως επιχειρήσεων με σκοπό την αλληλεγγύη προς ευπαθείς κοινωνικές ομάδες θα μπορούσε να εξασφαλισθεί μέσω της λεγόμενης «διαδικτυακής μικροχρηματοδότησης» (αγγλιστί: crowdfunding), και δη υπό τις τρεις μορφές της: Μέσω δωρεάς ή συμβολικής ανταμοιβής, μέσω ιδιωτικού δανεισμού και μέσω απόκτησης μεριδίου – βλ. και <http://www.eesc.europa>.

άλλωστε, είναι ακόμη πιο δύσκολα στις χώρες αυτές, καθώς το άνοιγμα των αγορών, η παγκοσμιοποίηση και η συνακόλουθη εξάπλωση διεθνώς των πολυεθνικών επιχειρήσεων, κατά τη δεκαετία '90, σε συνδυασμό με τα λίαν ανταγωνιστικά χαμηλά ημερομίσθια άλλων χωρών οι οποίες είναι σε φάση ταχείας ανάπτυξης (π.χ. Ινδία, Κίνα, Κορέα), και με την αύξουσα μηχανορράνωση / «ρομποτοποίηση» της εργασίας στις επιχειρήσεις, έχουν εκτοξεύσει τους δείκτες της ανεργίας των ανεπτυγμένων νοτιοευρωπαϊκών χωρών στα ύψη και έχουν οδηγήσει στη φτωχοποίηση μεγάλες ομάδες πληθυσμού, ακόμη και επιστήμονες.

Πρακτικά ζητήματα προς επίλυση

27. Ωστόσο, τα δύο αυτά ζητήματα βελτίωσης των βιοτικών συνθηκών και βελτίωσης της δημόσιας διοίκησης συνδέονται άμεσα μεταξύ τους. Πράγματι, τα προβλήματα της οικονομικής δυσκαμψίας και έλλειψης κεφαλαίων μπορούν να αντιμετωπισθούν σε σημαντικό βαθμό επιτυχώς, μέσω προσέλκυσης επενδύσεων και οικονομικής ανάκαμψης, εφόσον βελτιωθεί η δημόσια διοίκηση και καταπολεμηθούν η διαφθορά και το πελατειακό σύστημα, σύμφωνα με όσα επισημάνθηκαν ανωτέρω. Ειδικότερα, ένας κρατικός μηχανισμός που λειτουργεί χωρίς γραφειοκρατία στη χορήγηση επενδύσεων, χωρίς πελατειακές σχέσεις και διαφθορά, χωρίς αγκυλώσεις στην απονομή της δικαιοσύνης, αλλ' αντιθέτως με αποτελεσματικές αρχές ελέγχου και ρύθμισης του ανταγωνισμού, με διεξαγωγή όλων ει δυνατόν των συναλλαγών με ηλεκτρονικό υπολογιστή, όπως φαίνεται να συμβαίνει π.χ. στην Εσθονία⁴², και με διασφάλιση ενός σταθερού για επενδυτές φορολογικού συστήματος, καθώς και με γενικότερη αξιοπιστία της χώρας, είναι βέβαιο ότι θα προσελκύσει σημαντικές επενδύσεις. Και ότι θα καταστεί έτσι εφικτό να δημιουργηθούν χιλιάδες νέες θέσεις εργασίας στις οποίες θα μπορούν να απασχοληθούν και άτομα των ευπαθών κοινωνικών ομάδων, χωρίς να χρειάζεται για την ενίσχυση αυτών των ατόμων η προσφυγή του Κράτους σε πρόσθετη φορολογία και σε περικοπές μισθών και συντάξεων.

28. Η αντιμετώπιση αυτή των προβλημάτων του κρατικού μηχανισμού και η συνακόλουθη αύξηση της απασχολησιμότητας μπορεί συνεπώς να συμβάλει σε ουσιαστική εξύψωση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών, αλλά και σε ενίσχυση της εμπιστοσύνης τους προς την αξιοκρατία. Με επακόλουθο, ένα σημαντικό μέρος αδικημάτων που μπορούν να αποδοθούν σε κακές συνθήκες διαβίωσης και σε ανομικές καταστάσεις, να περιορισθεί δραστικά.

29. Περαιτέρω, το πρόβλημα της έλλειψης επαρκών πόρων για ενίσχυση των ευπαθών κοινωνικών ομάδων θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί με δραστικότερη καταπολέμηση της φοροδιαφυγής μέσω αξιοποίησης της νέας τεχνολογίας. Επιμέρους μέτρα που έχουν ήδη αρχίσει να υλοποιούνται προς αυτή την κατεύθυνση είναι π.χ. ο περαιτέρω περιορισμός της κυκλοφορίας του χαρτονομίσματος υπέρ της χρήσης πλαστικού χρήματος (πρβλ. ά. 66 ν. 4446/2016), η διαβίβαση –σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων του κράτους– των λογιστικών αρχείων και στοιχείων που εκδίδονται κάθε φορά (πρβλ. ά. 20 ν. 3842/2010, όπως ισχύει), καθώς και η είσπραξη του ΦΠΑ απ' ευθείας από τις συσκευές πληρωμής πλαστικού χρήματος (POS) ή και από τα κινητά τηλέφωνα smartphones⁴³. Επίσης, ανάλογος περιορι-

eu/?i=portal.en.int-opinions.25759, όπου η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παραθέτει σειρά δράσεων –μεταξύ αυτών και το crowdfunding– για την υποστήριξη –γενικά– της επιχειρηματικότητας.

42. Βλ. σχετικές την ειδησεογραφία της εφημ. «Καθημερινή» της 2.7.2017 με τον εντυπωσιακό τίτλο: «Μόνον τρεις πράξεις στην Εσθονία δεν γίνονται ηλεκτρονικά» (εννοούνται εδώ ο γάμος, το διαζύγιο και η αγοραπωλησία ενός ακινήτου) – βλ. <http://www.kathimerini.gr/916625/article/epikairothta/kosmos/monon-treis-praxeis-sthn-esthonia-den-ginontai-hlektronika>.

43. Πρβλ. γενικότερα και την επισταμένη μελέτη του Οργανισμού «διαΝΕΟσις» με τίτλο: Η Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα, Ιούλιος 2016, σελ. 83 επ., προσβάσιμη και στο διαδίκτυο: <https://>

σμός της φοροδιαφυγής θα μπορούσε να επιτευχθεί με συστηματικό έλεγχο των καταθέσεων σε εξωχώριες εταιρείες ή, γενικότερα, σε τράπεζες του εξωτερικού και ιδίως των λεγομένων «φορολογικών παραδείσων»⁴⁴.

Θα μπορούσαν, τέλος, να γίνουν σκέψεις για μεγαλύτερη φορολόγηση των κληρονομιών, ώστε, για όσους ιδίως ξεκινούν την επαγγελματική τους σταδιοδρομία, να διαμορφώνονται οι ευκαιρίες με όρους πραγματικής ισότητας.

Η ανάγκη επίτευξης μιας ισορροπίας στους στόχους

30. Με μια τέτοια αναδιανομή του πλούτου, η Κοινωνική Δικαιοσύνη θα αποκτούσε όντως ένα ευρύτερο και ποιοτικά πλουσιότερο περιεχόμενο. Όμως, χρειάζεται προσοχή μήπως με τέτοιες πολιτικές πρωτοβουλίες από την πλευρά του Κράτους απαμβλυνθούν σε σημαντικό βαθμό ή και εξαιρεθούν τα κίνητρα όσων έχουν ικανότητες και θέληση για δημιουργία πλούτου και άρα δυνατότητα να συμβάλλουν στην οικονομική ανάπτυξη⁴⁵. Δημιουργείται, δηλ., ο κίνδυνος μήπως, με τη συνεχή και απηγή φορολόγηση όσων δημιουργούν τον εθνικό πλούτο φθάσουμε τελικά, κατά την εύστοχη αισιόπειρα μεταφορά, στο σημείο να σφάξουμε την ίδια την κότα που γεννά για την κοινωνία τα χρυσά αυγά.

Επομένως απαιτείται, πιστεύω, να αναζητείται κάθε φορά το άριστο εκείνο μείγμα μέτρων, ώστε και η επίτευξη ενός στοιχειώδους αξιοπρεπούς επιπέδου ζωής των πολιτών να διασφαλίζεται, αλλά και η οικονομική ανάπτυξη να μην τίθεται σε κίνδυνο. Αντιλαμβάνομαι ότι το εγχείρημα είναι δύσκολο, όπως δύσκολη είναι και η ίδια εφαρμογή της Κοινωνικής Δικαιοσύνης, ειδικά σε περιόδους κρίσης, οπότε οι ακραίες πολιτικές τοποθετήσεις και ο συνακόλουθος λαϊκισμός⁴⁶ βρίσκουν πρόσφορο έδαφος να αναπτυχθούν και να ανατρέψουν τη διαφύλαξη των ισορροπιών εκείνων οι οποίες είναι τόσο πολύ αναγκαίες για επίτευξη του βέλτιστου δυνατού αποτελέσματος. Ωστόσο, αξίζει –πιστεύω– να επιδιώξουμε αυτόν τον στόχο, καθώς μέσα στον σημερινό ανταγωνιστικό κόσμο που μας περιβάλλει, η πραγμάτωση ενός τέτοιου στόχου για κοινωνική αλληλεγγύη και αξιοκρατική ακριβοδικία είναι, ίσως, η μόνη διέξοδος για μια βιώσιμη και, ιδίως, κοινωνικά δικαιότερη κοινωνία.

www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/06/tex_evasion_version_230616_1.pdf.

44. Βλ. π.χ. *Nicholas Shaxson, Offshore*. Τα νησιά των θησαυρών (Treasure Islands), με επιστημ. επιμέλεια και πρόλογο του Κώστα Μελά, Αθήνα: εκδ. Παπαδόπουλος, 2012, καθώς και *Gabriel Zucman, Ο κρυμμένος πλούτος των εθνών*. Έρευνα πάνω στους φορολογικούς παραδείσους (La richesse cachée des nations. Enquête sur les paradis fiscaux, 2013), με επιστημ. επιμέλεια Φρ. Κουτεντάκη, έκδ. Εφημερίδας των Συντακτών, 2016. Σημειώνεται ότι κατά το 2015 οι πολυεθνικές επιχειρήσεις είχαν τοποθετήσει περί τα 221 δισ. ευρώ σε φορολογικούς παραδείσους – βλ. σχετ. δημοσίευμα στην εφημ. «Καθημερινή» της 4.5.2016, σελ. 23: <http://www.kathimerini.gr/858534/article/oikonomia/die8nhs-oikonomia/221-dis-aporepolye8nikes-se-forologikoys-paradeisoys-to-2015>.

45. Οι αντιρρήσεις αυτές διατυπώθηκαν κυρίως από όσους άσκησαν κριτική στην προαναφερθείσα θεωρία του John Rawls, όπως π.χ. ο *Robert Nozick* στο έργο του: *Anarchy, State and Utopia*, Oxford / Cambridge USA, 1974, σελ. 150 επ. – πρβλ. και *Ν. Κουράκη, Κοινωνική Δικαιοσύνη*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2017, σελ. 165 επ.

46. Για την έννοια και την επίδραση του λαϊκισμού στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες βλ. π.χ. *Jean-Werner Muller*, Τι είναι Λαϊκισμός, Αθήνα: εκδ. Πόλις, 2017, *Cas Mudde / Cristobal Rovira Kaltwasser*, Λαϊκισμός – Μια Συνοπτική Εισαγωγή, Αθήνα: εκδ. Επίκεντρο, 2017, και *Επιστημονικό Συμπόσιο, Λαϊκισμός στην Ιστορία, στην Τέχνη, στην Πολιτική*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, 2016. Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προσεγγίσεις του *Νικ. Παναγιώτου* με θέμα «Λαϊκισμός και ο ρόλος των μέσων ενημέρωσης» στην εφημ. «Καθημερινή» της 25.6.2017, σελ. 8, και του *Πάσχου Μανδραβέλη*, με θέμα «Η ανατομία του λαϊκισμού» στην ίδια εφημερίδα, της 3-4.6.2017, σελ. 21.